

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ

тəғриси

Handwritten notes in Azerbaijani script:
H. D. Məşhurab
Sizə təqdim edirəm (Sizə təqdim edirəm)
Y. V. (Sizə təqdim edirəm)
Məşhurab

АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ

БАКЫ-1977

1

Бүтүн өлкөлөрүн пролетарлары, бирлəшин!

1954-чү илдэн нөтр едиллр.

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ
ƏДƏБИЈЈАТ ТƏДРИСИ
(Методик мəчмуə)

№ 1 (93)

Јанвар—март

„Азəрбајчан мəктəби“

журналына əлавə

Бакы—1977

© «Азəрбајчан дили вə əдəбијјат тəдриси», № 1, 1977.

Библиотека
РНИБ №

МҮНДӘРИЧАТ

С. Зейналов, К. Гулујев—Әдәбијат тәлиминдә В. И. Ленинн нәзәри ирсиндән истифадәјә даир	3
Ш. Микајылов—Әдәбијат дәрсләриндә проблемли вәзијәтин јарадылмасына даир	9
Б. Әһмәдов—Тәтбиг формаларындан бири һаггында	15
Т. Рзајев—Драматик әсәрләрин өјрәдилмәсиндә тәдрис кинофильмләриндән истифадә јоллары һаггында	19
Ј. А. Барнинова—Ифадә јазы иншаја кечид васитәси кими	23
А. Рәһимов—Һәрби-вәтәчпәрвәрлик мөвзусунда иншаларын апарылмасына даир	30
М. Абдуллајев—Мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәсинин тәдриси тәчрүбәсиндән	34
Н. Манәфова—Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкили тәчрүбәсиндән	38
Р. Бүсәјнов—Грамматиканын тәдрисиндә поезијадан истифадәјә даир	44
И. Салманов—V синифдә фразеоложи бирләшмәләрин тәдрисинә даир	47
С. Севдимлијев—Мүрәккәб чүмлә бәһсиндә бәзи чәтин мөвзуларын тәдрисинә даир	50
С. Рзајев—Азәрбајчан дилиндән грамматик гајдаларын мүгајисәли тәдрисинә даир	50
Ш. Шығәлијева—Рус мәктәбләринин IV—VII синифләриндә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы	55
Ф. Әһмәдов—Бәдин әсәрләрин дилиндә фразеоложи семантика	61
А. Ахундов—Азәрбајчан дилиндә конверсија	66
С. Чәфәров—Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы просесинин әмәлә кәлмәси вә инкишафына даир	71
Г. Бегдели, Ф. Сејидов—Әруз вәзи вә онун бәһрләри	75
Ә. Кәлбәлијев—VI синифдә мүһакимә характерли иншалар	85
Н. Әһмәдов—Шакирдләрининзин билијини јохлајын	89
К. Вәлијев—«Китаби-Дәдә Горгуд» орта мәктәбдә	92
Ф. Бәсәнов—V—VI синифләрин дәрсликләри илә иш тәчрүбәсинә даир елми-практик конфрансда	95
В. Гурбанов.—VII—VIII синифләрин дәрслији илә иш тәчрүбәсинә даир елми-практик конфрансын јекунлары	98
Ә. Гәрибов—Сәнәтинин вурғуну	101
Ә. Әфәндизадә—Суаллара чаваб	106
«Әдәбијат дәрсләриндә Ленин образынын өјрәдилмәси»	110
«IV—X синифләрдә әдәбијат нәзәријәси материалларынын өјрәдилмәсинә даир»	111
«IX синифдә әдәбијат дәрсләри»	111

Методика вә тәчрүбә

ӘДӘБИЈАТ ТӘЛИМИНДӘ В. И. ЛЕНИНИН НӘЗӘРИ ИРСИНДӘН ИСТИФАДӘЈӘ ДАИР

Сүләјман ЗЕЙНАЛОВ

педагожи елмләр намизәди, Степанакерт ПИ-нин дәрсәти,

Камал ГУЛУЈЕВ

филологи елмләр намизәдч, һәмин институтун мүәллими

Орта мәктәб шакирдләринин идеја сијаси тәрбијәсиндә, онларда марксист-ленинчи дунјакөрүшүнүн вә коммунист шүрунун формалашмасында бәдин әдәбијатын ролу чох бөјүкдүр. Тәсадүфи дејил ки, Сов.ИКП XXIV гурултајынын сәнәдләриндә кәнч нәслин коммунизм руһунда тәрбијәси ишиндә әдәбијат вә ичәсәнәтин ролунун сон дәрәчә артыдығы хүсусигәјд олунмушдур. Әдәбијат тәдрисиндә гаршыја гојулан бу мәс'ул вә шәрәфли вәзијәләрин мүвәффегијјәтли һәләиндә В. И. Ленинн һәјат вә фәалијјәти илә, нәзәри вә идеја ирси илә, вәсијјәтләри илә һанышылығын, шакирдләр үчүн ашлашығы олан ајры-ајры әсәрләринин өјрәнилмәси бөјүк тәрбијәви әһәмијјәт вә хүсуси зәрурәт тәшкил едир.

Сон вахтлар тәлимин мәзмунунун тәкмилләшдирилмәси гаршыда дунян чох чидди проблемләрдән биридир. Бу проблем башга сәһәләрдә олдуғу кими әдәбијатын тәлиминдә дә даһи рәһбәримиз В. И. Ленинн әдәбијат һаггында нәзәри фикирләриндән кениш шәкилдә истифадәни тәләб едир. Габагчылы мүәллимләр әдәбијатын бир сыра нәзәри мәсәләләрини—әдәбијатда синфилик, партијалылыг, хәлгилик вә с. програмын тәләбинә ујгун шәкилдә изаһ едәркән В. И. Ленинн фикирләринә әсасланыр, онлары шакирдләрин нәзәринә чатдырмаға чалышырлар

Тәсадүфи дејилдир ки, ССРИ Маариф Назирлији Коллектијасы «Орта мәктәбдә В. И. Ленинн һәјатынын, фәалијјәтинин, әсәрләринин, Сов.ИКП сәнәдләринин өјрәнилмәси» нә һәср едилмиш III Үмумиттифаг елми-практик конфрансын

нын жекуллары хагында 17 декабр 1975-чи илдә мәсәлә музакирә етмиш, педагожи ичтимаијјәтин диггәтини конфрансда галдырылан мәсәләжә вә Л. И. Брежнев јолдашын конфранса кәндәрдији тәбрик мәктубуна јөнәлтмишдир.

Л. И. Брежнев јолдаш конфранс иштәракчыларына мәктубунда јазыр: «Партија тәшкилатынын, педагожи коллективләрин, комсомолун шәрәфли вәзифәси кәнчләрин Ленин сөзүнү өјрәнмәжә марагыны, рәһбәрин һәјати икидлијини, Сов.ИКП тарихи тәчрүбәсини дәриндән өјрәнмәжә кәстәрдији чәһди мудафиә етмәкдән ибарәтдир. «Коммунизм өјрәнмәли!» Ленин вәсијјәтләринин јеринә јетирилмәсини һәр бир кәнчин дахили тәләбатина чеврилмәси чох вачибдир».

Шакирдләри Ленин образы, даһи рәһбәрин һәјат вә фәалијјәти илә, нәзәри ирси вә идејалары илә таныш етмәк, онлары Ленинни вәсијјәтләрини дәнмәдән јеринә јетирмәжә һазырламаг һәр бир мӯәллимдән марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә, партијамызын тарихинә, В. И. Ленинни һәјат вә фәалијјәтинә, әсәрләринә јахындан бәләд олмагы, тәлим процесиндә, синифдәнкәнар тәдбирләрдә Ленинни һәјатынын ајры-ајры мәрһәләләриндән, әсәрләриндән нечә истифадә етмәјин методикасына јијәләнмәји, бу саһәдә габагчыл тәчрүбәни мәннимсәмәји чидди тәләб едир.

Мә'лумдур ки, В. И. Ленин әдәбијјатын нәзәри мәсәләләринин шәрһинә бир сыра саибаллы мәгаләләр һәср етмиш, онларын дәрин елми изаһыны вермишдир. Әлбәттә, орта мәктәбин мөвчуд әдәбијјат програмы В. И. Ленинни әдәбијјат хагында нәзәри мәгаләләринин һамысынын өјрәнилмәсини нәзәрдә тутмур. Буна бахмајараг һәмин мәгаләләр орта мәктәбдә әдәбијјат тәдрисинин методоложи әсасыны тәшкил етмәлидир.

Һәр шејдән әввәл, орта мәктәбдә әдәбијјаты тәдрис едән мӯәллим В. И. Ленинни әдәбијјат вә инчәсәнәт хагында фикирләрини дәриндән билмәли вә јери кәлдикчә ондан истифадә етмәлидир. Мәсәлән, мӯәллим бу вә ја дикәр синифдә әдәбијјат тарихинин гәдим вә орта әсрләр дөврү хагында сөһбәт ачаркән Ленинни классик ирсә мүнәсибәти, ондан тәнгиди сурәтдә истифадәжә даир даһијанә фикирләрини јада салмага зәрури еһтијач дүјмәлидир.

Ленин һәлә социалист ингилабынын илк күнләриндә классик ирсә хор бахан «пролеткултчу»ларын сәһв вә зәрәрли фикирләрини кәскин сурәтдә тәнгид едәрәк кәстәрмишдир

ки, ингилаби пролетариатын мәфкурәси олан марксизм она кәрә дүнја әһәмијјәти газанмышдыр ки, о, буржуа эпохасынын гијмәтли наилијјәтләрини кәнара атмамыш, бәшәр мәдәнијјәти тарихиндә гијмәтли нә варса диггәтлә изләмиш, өјрәнмиш, тәнгиди сурәтдә мәннимсәмиш вә өз гануни малы едәрәк јенидән ишләмишдир. Пролетар мәдәнијјәтини кечмиш мәдәни ирсән тамамилә тәчрид едилмиш бир шәкилдә дүшүнмәк сәһвдир. Бу мәсәдлә мӯәллим В. И. Ленинни 1920-чи илдә комсомолун III гурултајындакы нитгинә мӯрачиәт етмәлидир. Ленин јени пролетар мәдәнијјәти јаратмаг вәзифәләриндән бәһс едәркән кәнчләрә мӯрачиәтлә демийшдир: «Пролетар мәдәнијјәти һараданса ортаја чыхмыш бир мәдәнијјәт дејилдир, өзләрини пролетар мәдәнијјәти мӯтәхәссисләри адландыран адамларын ујдурмасы дејилдир. Буларын һамысы тамамилә бош сөздүр. Пролетар мәдәнијјәти капитализм чәмијјәтинин, мӯлкәдарлар чәмијјәтинин, чиновникләр чәмијјәтинин зүлмү алтында бәшәријјәтин јаратдыгы биликләр еһтијатынын ганунаујгун инкишафы олмәлидир»¹.

Орта мәктәбдә Азәрбајчан классик әдәбијјатынын Низами, М. Фүзули, М. П. Вагиф, Г. Закир, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Н. Вәзиров, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир вә башга кәркәмли нүмәјәндәләринин һәјат вә јарадычылығы кениш тәдрис олунур. Бу сәнәткарларын јарадычылығы хагында сөһбәт едәркән В. И. Ленинни фикирләрини шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг вачибдир. Гејд едилмәлидир ки, Совет әдәбијјаты классик әдәбијјатымызын тарихи инкишафы нәтичәсиндә ганунаујгун шәкилдә милли әдәбијјатын, еләчә дә рус вә дүнја әдәбијјатынын мӯтәрәғи әһәләринин мәннимсәнилмәси зәмининдә мејдана кәлмин вә јени кејфијјәтли бир әдәбијјат кими формалашмышдыр.

Јадда сахламаг лазымдыр ки, классик ирсә мӯәллим коркоранә јанашмамалы, она тәнгиди мүнәсибәт бәсләмәли, јахшыны пиедән, кениш халг күтләсинин арзу вә истәкләрини әкә етдирән һуманист-демократик руһлу әдәбијјатын нүмунәләрини һаким синфин мәнәфејини мудафиә едән мәдһијјәчи сарај әдәбијјаты нүмунәләриндән ајырмагы бачармәлидир. Бу ишдә В. И. Ленинни «Великорусларын милли ифтихары»

¹ В. И. Ленин. «Кәнчләр иттифагынын вәзифәләри». Баки, Ушагкәнчәшр, 1952, сәһ. 15.

адлы мэгалэсинэ эсасланмаг вачибдир. Даһи рәһбәримиз В. И. Ленин язырды: «Һәр бир мүасир милләттә ики милләт вардыр, һәр бир милли мәдәнијәттә исе ики милли мәдәнијәт вардыр. Бир пружкевичләрнин, гучковларын, струзе-ләрнин ады илә бағлы олан великорус мәдәнијәти вардыр, ләкин бир дә Чернышевскинин вә Плехановун ады илә гејд едилән великорус мәдәнијәти вардыр»¹.

Шакирдләре чатдырылмалыдыр ки, әдәбијјат тарихинин өјрәнилмәсиндә В. И. Ленинни бу нәзәри методоложи фикри һәмшә эсас көтүрүлмәлидир. Бу тезисә ујғун олараг әдәбијјат тарихиндә кениш халг күтләсинин һәјәт вә мәншәтинин өзүндә әкс етдирән, халг руһунун ифадәси олан демократик руһлу әдәби нүмунәләр әдәбијјат тарихиндә өјрәнилип. Әдәби ирс вә варислик мәсәләсини тәдрис едәркән габагчыл мүәллимләр В. И. Ленинни «Кертсенин хатирәси» (Әсәрләри IV нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 9—10) мэгаләсинә дә мүрачиәт етмәлидирләр.

Классик шаир вә язычыларын һәјәт вә јарадычылығы өјрәдиләркән фактлара, Ленинни көстәрдији кими, марксизм-ленинизм бахымындан үч чәһәтдән: а) тарихи; б) башга фактларла әлагәдар шәкилдә; в) тарихи тәчрүбә илә әлагәдар шәкилдә јанашмаға, классикләри вә онларын хидмәтләрини мүасир инкишаф сәвијјәсиндән дејил, јашадыглары дөврә, замана көрә гијмәтләндирмәк бахымындан јанашмаг лазымдыр.

Әдәбијјат тарихиндә Низаминни, Фүзулинни, Вагифни, М. Ф. Ахундовун вә башгаларынын әсәрләри вә хидмәтләри дә бу бахымдан гијмәтләндирилмәлидир.

Рус әдәбијјаты нүмунәләри һаггында сөһбәт ачаркән В. И. Ленинни нәзәри фикирләри мүәллимни диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Мәсәлән, Н. В. Гоголдан данышаркән мүтләг бөјүк рус тәнгидчиси В. Г. Белинскинин «Гогола мәктубу» әсәри хатырланмалы, В. И. Ленинни бу әсәри јүксәк гијмәтләндирмәси, ону «Сензурасыз демократик мәтбуатын ән көзәл нүмунәси» адландырмасы шакирдләре чатдырылмалыдыр. Онлара изаһ едилмәлидир ки, Ленин Белински, Добролюбов, Кертсен, Гогол, Шедрин вә Толстој кими бөјүк сәнәткарларын јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмиш, һәмшә онларын адыны бөјүк мәнәббәт вә дәрин һөрмәт һисси илә чәкмишдир. Тәкчә бу факты гејд етмәк кифәјәтдир

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 95.

ки, Владимир Илич 50-дән чох әсәриндә рус ингилабчы-демократларындан, хусусилә Н. Г. Чернышевскидән бәһс етмишдир. О өз әсәрләриндә 340 дәфә Шедринни бәди әсәрләринә мүрачиәт едиб, И. А. Крыловун 29 тәмсилиндән мүхталиф мүнасибәтләрлә мисал кәтириб. Гоголун тәкчә «Өлү чәкилар» әсәриндәки Манилов сурәтинин адыны 40 дәфә чәкиб.

В. И. Ленинни Л. Н. Толстој һаггында јаздыгы мэгаләләр («Лев Толстој рус ингилабынын күзкүсүдүр», «Л. Н. Толстој», «Дөнүшүн башлангычы дејилми?», «Л. Н. Толстој вә мүасир фәһлә һәрәкәти», «Толстој вә пролетар мүбаризәси», «Гејд-шәрт гәһрәманлары», «Л. Н. Толстој вә онун дөврү») мүәллим тәрәфиндән дәриндән өјрәнилмәли, бу вә ја дикәр сәнәткарын јарадычылығы гијмәтләндириләркән һәмни фикирләре истинад едилмәлидир.

Ленин рус әдәбијјатынын ән көзәл хусусијјәтләрини халгла, онун һәјәти вә азадлыг уғрунда мүбаризәси илә дәрин вә гырылмаз әлагәсиндә көрүрдү. Бу әдәбијјат рус адамларынын бир чох нәсилләрини тәрбијәләндирмиш вә халгын сәадәти уғрунда мүбаризәјә һазырламышдыр. Ленин габагчыл идејаларын вә ингилаби нәзәријјәнин ролу һаггында данышаркән рус әдәбијјатынын тәчрүбәсинә мүрачиәт едәрәк јазмышдыр: «Габагчыл мүбариз ролуну јалныз габагчыл нәзәријјәни рәһбәр тутан бир партија ифадә едә биләр. Бунун нә демәк олдуғуну һеч олмәзсә аз-чох конкрет бир шәкилдә тәсәввүр етмәк үчүн исе, гој охучу рус социал-демократијасынын Кертсен, Белински вә Чернышевски кими сәләфләрини вә 70-чи илләрин парлаг ингилабчылар дәстәсини хатырласын; гој рус әдәбијјатынын бу күн үмүмдүңја әһәмијјәти кәсб етдијини дүшүнсүн»¹. Ленинни бу фикри IX синифдә XIX әср рус әдәбијјатына аид ичмалын тәдриси заманы өјрәдилмәлидир.

X синифдә Совет әдәбијјаты курсунун тәдриси просесиндә Ленинни нәзәри ирси даһа кениш, ардычыл вә мүнтәзәм өјрәдилмәлидир. Совет әдәбијјатынын партијалылыг принципи өјрәдиләркән мүәллим В. И. Ленинни «Партија тәшкилати вә партија әдәбијјаты» мэгаләси үзәриндә ајрыча дајанмалы, мэгаләдәки мүддәалары кениш шәрһ етмәлидир. Шакирдләр өјрәнмәлидирләр ки, әдәбијјатын партијалылыгы принципи илк дәфә Ленин тәрәфиндән 1905-чи илдә јухарыда адыны чәкдијимиз мэгаләсиндә эсасландырылмышдыр.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 380.

В. И. Ленин «Сәнәт сәнәт үчүндүр» кими мүртәче-естетик нәзәријәләрә гаршы чыхараг әдәбијјатла чәмијјәт арасындакы әсил әләгәни ачыб көстәрмиш вә партијалылыг принципни әсас вә зәрури хүсусијјәтләрдән бири кими ирәли сүрәрәк һәрәрәтлә мүдафиә етмишдир: «Рәдд олсун битәрәф әдәбијјатчылар! Рәдд олсун фәвгәлбәшәр әдәбијјатчылар! Әдәбијјат иши үмумпролетар ишинин бири һиссәси, бүтүн фәһлә синфинин бүтүн шүүрлу авангарды тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилән вәһид соснал-демократ механизминин «тәкәрчији вә винтчији» олмалыдыр. Әдәбијјат иши мүтәшәккил, мүнтәзәм, бирләшмиш соснал-демократ партија ишинин тәркиб һиссәси олмалыдыр»¹.

Ленин буржуа чәмијјәтиндә «сәнәткарын азадлығы»нын нәдән ибарәт олдуғуну тәһлил едәрәк көстәрирди ки, буржуа јазычысынын, рәссамынын, актрисасынын азадлығы капиталистин пул кәсәсиндән асылыдыр. Чәмијјәттә јашајараг, чәмијјәттән азад олмаг мүмкүн дејил. Ленин әдәбијјатын гејрисинифилији һаггындакы јалаңлары да тәкзиб едәрәк гејд едирди ки, бәдни јарадычылыг синфи характер дашыјыр. Јазычы тарихин әкинликләриндә итиб-батмыш бир шәхсијјәт дејилдир, о өз зәманәсинин өвладыдыр, одур ки, јашадығы тарихи дөврүн ичтиман мүбаризәсиндә мүәјјән бир мөвгә тутмаја билмәз.

В. И. Ленин мәгаләдә јени партијалы әдәбијјатын хүсусијјәтләрини дәгиг мүәјјәнләшдирир. Әдәбијјат вә инчәсәнәтнин бөјүк ичтиман әһәмијјәт вә мәнәсы, јени әдәбијјатын принцип вә хүсусијјәтләри һаггында данышмагла кифәјәтләнмир, јени әдәбијјатда јазычы тәшәббускарлығына кениш јер вериләчәјиндән, беләликлә дә үслуб рәнкарәнклијинини вә мүхтәлифлијинини тәһмин едиләчәјиндән сөһбәт ачырды.

Ленин әдәбијјатын партијалылыгы илә онун хәлгилијини вәһдәтдә көтүрүб, хәлгилик һагда да марағлы мүлаһизәләр сөјләмишдир.

Совет әдәбијјатынын тәдриси просесиндә даһи рәһбәрин пролетар дөврүнүн ән бөјүк сәнәткәры адландырдығы М. Горки һаггындакы фикирләри дә шакирдләрин нәзәриндә чәтләрирәлмәлидыр. Ленин јазырды ки, Горки, шүбһәсиз, пролетар инчәсәнәтимизин ән бөјүк нүмајәндәси олуп бу инчәсәнәт үчүн чох иш көрмүш вә даһа чох иш көрә биләр.

¹ В. И. Ленин, Әдәбијјат һаггында, Баку, 1970, сәһ. 23

В. И. Ленинни фикринчә М. Горки она көрә бөјүк сәнәткар дүр ки, о өз бөјүк әсәрләри илә өзүнү Русијанын вә бүтүн дүнианын фәһлә һәрәкәти илә мөһкәм алағәләндирмишдир.

М. Горкинин «Ана» романы һаггында данышаркән Ленин бу әсәрдә халғын һәјатында баш верән дәри просесләрини әкәстдирилдијини, бүтүнлүклә иигилаби дөјүшләрини тәмрүбәсинин бәдни шәкилдә ифадә олундуғуну нәзәрә алараг романы «чох вахтында јазылмыш китаб» адландырмишдир.

Әдәбијјат програмына даһил олан башга мөвзуларын тәдриси дә Ленинни нәзәри ирсиндән там вә кениш шәкилдә истифадә етмәјә имкан верир. Лакин бир журнал мәгаләсиндә бу имканларын һамысыны кениш шәрһ етмәк гејри-мүмкүн олдуғу үчүн биз әсас мәсәләләрин үзәриндә дајандық.

Мүәллимләримиз тәкчә дәрсләрдә дејил, факултатиз мәшғәләләрдә, әдәбијјат дәрнәјинин мәшғәләләриндә вә һәбелә синифдәнхарич тәдбирләрдә дә В. И. Ленинни нәзәри ирсинин өјрәнилмәсинә хүсуси диггәт јетирмәлидирләр.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ПРОБЛЕМЛИ ВӘЗИЈЈӘТИН ЈАРАДЫЛМАСЫНА ДАИР

Шәһиһстан МИКАБЫЛОВ

педагожи елмләр һәмизәди. Азәрбәјҹан ДАТҢИ-нин баш елми ишгисеи

Тәһлим материалынын шүүрлу мәнимсәдилмәси үчүн дәрәдә проблемли вәзијјәт јаратмаг ән фәјдалы пријомлардән бири кими диггәти чәтләшдир.

Дәрәдә проблемли вәзијјәт јаратмаг шакирдн мүәјјән чәтинлик гаршысында гојмаг демәклир. Лакин бу чәтинлији сөзүн һәгиги мәнәсында шакирдн кечә билмәдији мәнә кими башлашмаг сәһв олуп вә дәрәдә белә бир чәтинлик јаратмаг педагожи-психоложи нәзәрдән дүзхүн сәјмәлә билмәз. Әһминә, тәһлимдә проблемли вәзијјәтлә алағәдәр јарадылан чәтинлик материалы дәрәдән өјрәнилмәси, шүүрлу мәнимсәдилмәси үчүн дәрәдә зәһмин һазырламагы нәзәрдә тутур.

Соп.ИКП МК-нын Баш кәтиби Л. И. Брежнев јолдаш мүәллимләрә нүрачәтлә дејмишдир: «Сиз ушағларә рижәзијјәт вә ја тарих, физика вә ја ичтиманјјат фәһләриндән, һәр һиссә башга бир елмдән дәрә дејәркән нәинки онларә һәјәт-

да лазым олан биликләр верирсиниз; һәм дә бунунла бирлик-дә онлара ишләмәжи, манеэләри арадан галдырмагы, өзләри-нә тәнгиди јанашмагы, гаршыларында бөјүк мәгсәдләр го-магы өјрәдирсиниз. Башлычасы, сиз онлары мүстәгил дүшүн-мәјә өјрәдирсиниз»¹.

Тәлимдә проблемли вәзијјәт јаратмағын маһијјәти ондан ибарәтдир ки, шакирдләр вериләчәк билијин мүәјјән дәли-ләрлә үмумиләшдирилмәси вә формалашдырылмасы ишіндә мүәллимин ахтарышына гошулулар. Башга сөzlә десәк, тә-лимдә проблемли вәзијјәт јаратмаг шакирдләрин диггәтини өјрәдиләчәк мәсәлә үзәринә јөнәлтмәклә онлары психоложи чәһәтдән јени билији мәнимсәмәјә һазырламагдыр. Елә әсас мәгсәд дә будур ки, шакирдләрин диггәти јени тәгдим олуна-мәлумат үзәриндә мәркәзләшсин, мәнимсәмә механики олма-јыб, шүүрлу характер дашысын.

Һәр бир тәлим фәннинин специфик хүсусијјәтләриндән прәли кәләрәк дәрсдә проблемли вәзијјәт јаратмага бу вә ја башга чәһәтдән јанашмаг тәләб олунур. Бә'зи әдәбијјат мү-әллимләри белә дүшүнүрләр ки, әдәбијјат дәрсиндә проблем-ли вәзијјәт јаратмаг олмаз. Куја белә чәтинлик даһа чоһ дә-гиг елмләрлә әлагәдардыр. Әлбәттә, белә дүшүнән мүәллим-ләр сәһв едирләр. Әдәби-бәдии материаллар үзәриндә иш апа-раркән шакирдләри мүхтәлиф мәзмунлу чәтинлик гаршысын-да гојмаг, бәдии әсәрлә әлагәдар бу вә ја дикәр чәһәти онла-рын диггәти үчүн объект едиб өзләринә тапдырмаг олар вә бу олдугча фајдалыдыр. Гејд едәк ки, бу, мүәллимин әдәбијјат-шүнаслыг мәсәләләринә нә дәрәчәдә бәләд олмасындан вә педагожи усталығындан чоһ асылыдыр.

Тәлимдә чәтинлик (проблемли вәзијјәт) јаратмаг шакир-ди мүәјјән ахтарыша, «тәдгигата» сөвг етмәклә нәтичәләнә билир. Тәсадүфи дејил ки, педагожи мәтбуатда бә'зән буну тәдгигатчылыг методу кими изаһ едирләр.

Бәс әдәбијјат дәрсиндә проблемли вәзијјәти нечә јарат-маг, шакирдләри әдәби-бәдии материал үзәриндә ахтарыш јолуна нечә салмаг олар?

Әлбәттә, бу ишдә мүәллим мүмкүн гәдәр еһтијатлы олма-лыдыр. Белә ки, шакирдләри елә чәтинлик гаршысында гој-малыдыр ки, онлар мүәјјән гәдәр фикри фәалијјәт көстәрдики-

¹ Л. И. Брежнев. Ленин јолу илә, Азәрбајчан Дөвләт Нәшри-јаты, Баки, 1970, сәһ. 239.

дән сонра һәмин чәтинлији арадан галдырсынлар. Башга сөз-лә десәк, бу вә ја дикәр әдәби-бәдии материал үзәриндә иш заманы елә чәһәт ахтармаг лазымдыр ки, шакирд ону тапа билсин. Билаваситә мүәллимин дәрс дедији синифдә шакирд-ләри күчү чатмајан чәтинлик гаршысында гојдугда тәлим материалыны өјрәнмәјә онларын марағы азала билир. Мәсә-лән, һәлә кифајәт гәдәр әдәби биликләрә јијәләнмәмиш, IV, V вә VI синиф шакирдләрини әсәрин идеја-бәдии тәһлили илә әлагәдар чидди чәтинлик гаршысында гојмаг олмаз. Јахуд һәмин синифләрдә гурулушу е'тибарилә мүрәккәб әсәрләрин композисија тәһлили үзрә ахтарыша тәһрик етмәк истәнилән нәтичәни верә билмәз, әксинә, шакирдин бәдии әсәри өјрән-мәјә олан марағыны азалда биләр. Лакин елә һәмин синиф-ләрдә шакирдләри әсәр үзәриндә ишләдәркән проблемли вә-зијјәт јаратмаг олар вә бу лазымдыр.

Проблемли вәзијјәт, һәр шејдән әввәл, бәдии әсәрин өјрә-дилмәси заманы гаршыја гојулан мәгсәддән асылыдыр. Мәсә-лән, ашағы синифләрдә дәрс дејән әдәбијјат мүәллими, һаг-ғында данышылан әсәрдәки әсас образы шакирдләрин нәзә-ринә чатдырмаг мәгсәдилә бу әсәрдә (А. Шаигин «Көч», «Мәктуб јетишмәди», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» вә с.) әсас образ будур (мәсәлән «Почт гутусу»нда Новруз-әли),—дејә һадисәни өзү данышырса, шакирд мүәллимин тәһкијәсиндән онун нә үчүн әсас образ олдуғуну кифајәт дә-рәчәдә дәрк едә билмир.

Јахуд: шакирдләр А. Шаигин «Көч» һекајәсини охујаркән (IV синифдә) орада бир нечә образ олдуғуну көрүрләр. Бун-ларын ичәрисиндә әсас образ кимдир? О нә үчүн әсас образ һесаб олунур? Әлбәттә, мүәллим һекајәнин мәзмунуну даны-шаркән, вә ја синфин сәвијјәсинә ујғун шәкилдә тәһлил апа-раркән бурада әсас образын ким олдуғуну дејә биләр вә ша-кирд дә ону јадда сахлајар, лакин онун нә үчүн әсас образ адландырылдығыны кифајәт гәдәр дәрк едә билмәз.

Мүәллим шакирдләрин гаршысында мүәјјән суал гојмаг-ла проблемли вәзијјәт јаратдыгда исә онлар әсәрдәки әсас образын ким олдуғуну өзләри тапыр вә онун нә үчүн әсас об-раз адландығыны дәрк едирләр. Конкрет бир нүмунә көстә-рәк. Мүәллим бәдии әсәр үзәриндә иш апараркән шакирдләри белә бир суал гаршысында гојур: Әсәрдә («Көч»; «Почт гу-тусу») һадисәләрин ардычыллығыны нәзәрдән кечирин вә мү-

эјјэнлөшдирин көрөк данышылан эһвалат даһа чох кимлө баглыдыр.

Бу тапшырыг шакирдлэрин диггэтини эһвалатын ардычыллыгыны излэмәјә, өз билликлэри даирәсиндә ахтарыш апармага истигамәтләндирир. Ахтарыш нәтичәсиндә шакирдләр баша дүшүрләр ки, әсәрдә (мәсәлән, «Көч» һекајәсиндә) бир нечә адам (Салман киши, Оруч, Илјас, Кәрим вә башгалары) иштирак едир. Лакин бу адамлардан Кәрим баба данышылан һадисәләрлә даһа чох баглыдыр. Сөјләнән эһвалатын бүтүн мәрһәләләриндә о иштирак едир: шәһәрдән јайлага кәлән гонагларын гаршыланмасында, онларын раһатланмасында фәалијјәт көстәрән Кәрим бабадыр, шәһәрдән кәлән (ејни заманда һадисәни данышан) ушаға мүхтәлиф мәзмундә сөһбәт едән Кәрим бабадыр. Кәрим баба һәм дә бөјүк һәјәт тәчрүбәсинә маликдир. О, һәмсөһбәтинә јағышын јағмасы, пәләнкин хүсусијјәти, ғызылгушун һәјәт тәрзи һаггында мараглы мәлумат верир.

Шакирдлэрин бу ахтарышындан сонра мүәллим гејд едир ки, бәди әсәрдә данышылан һадисә илә даһа чох баглы олан образ һәмин әсәрдә әсас образ һесаб олунур. «Көч» һекајәсиндәки Кәрим баба да орада данышылан һадисә илә даһа чох әлағәдар олдуғундан о һәмин һекајәдә әсас образдыр. Диггәт етсәниз көрәрсиниз ки, әсәрин мүәллифи (А. Шаһг) дә өз нәсиһәтли сөзләрини һәмин гочанын дили илә ифадә едир.

Јухары синифләрдә шакирдлэри образлар үзәриндә ишләтмәк мәгсәдилә чәтинлији бир гәдәр дә артырмаг олар. Белә ки, бәди образ һаггында шакирдлэрин тәсәввүрлэри кенишләндикчә онларын, мәсәлән, а) әсәрдәки образлары тутдуғлары мөвгејинә көрә группашдырмаг, бир әсәрдәки образы бу вә ја дикәр хүсусијјәтинә көрә башга әсәрдәки образла (мәсәлән, Ә. һагвердијевин «Бәхтсиз чаван» әсәриндәки Фәрһад образыны Н. Вәзировун Фәхрәддин, М. Ф. Ахундовун Шаһбаз бәј образы илә) мүгајисәләндирмәк вә с. ки ми чәтинлик гаршысында гојмаг мүмкүндүр.

Бәдин әсәрин композисијясыны, сүжет хәттини шакирдләрә мәнимсәтмәк мәгсәдилә дә проблемли вәзијјәт јаратмаг, шакирдлэри ахтарыша сөвг етмәк олар вә бу олдуғча фајдалыдыр. Мәсәлән, IX синифдә «Данабаш кәндинин эһвалатлары» әсәрини тәдрис едән мүәллим повестин сүжетини, һадисәлэрин инкишафыны (бу әсәр IX синиф програмында эпик жанрын ән сәчијјәви нүмунәсидир, эпик жанрын сүжет хәтти

һаггында сөһбәт апармаг вачибдир) изаһ едәркән «әсәрдә һадисәләр бу хәтлә кедир»,—дејә өзү данышырса, шакирдләрдә фикри фәаллыг јарада билмәз вә о дәрә сәмәрәли дәрә ола билмәз. «Данабаш кәндинин эһвалатлары» әсәрини (еләчә дә башга әсәрлэрин) сүжет хәттини шакирдләрә шуурлу вә дәриндән баша салмаг үчүн мүәллим шакирдлэри белә бир суал гаршысында гојур: «Бу повестдә һадисәләр һансы истигамәтдә инкишаф едир?». Бу чүр суал шакирддән чидди ахтарыш тәләб едир. Лакин чавабы тапмаг онун гүввәси дахилдәдир. Белә ки, әсәр үзәриндә мүәјјән иш апарылмыш, шакирдләр повести бүтөвлүкдә охумуш, образлар, онларын бир-биринә мүнәсибәти һаггында мүәјјән тәсәввүр әлдә етмишләр. Одур ки, шакирд «Данабаш кәндинин эһвалатлары» повести илә әлағәдар јухарыда көстәрилән суала мараглы чаваб тапмаға сәј көстәрир, гаршыја чыхан чәтинликлэри арадан галдырмаг мәгсәдилә диггәтини топлајыб повестдәки һадисәлэри нәзәрдән кечирир вә белә бир гәнаәтә кәлир ки, әсәрдә һадисәләр ики хәттлә:—Худаяр бәј— Мәммәдһәсән әми хәтти вә Худаяр бәј—Зејнәб хәтти илә инкишаф едир.

Мүәллим шакирдлэрин фикри фәаллыгы нәтичәсиндә мүәјјәнлөшдирилән бу чавабы — әдәби мәлуматы үмумилөшдирир, дәгигләшдирәрәк шакирдлэрин һафизәсиндә мөһкәмләндирир. (Әлбәттә, бу анчаг бир нүмунәдир, башга бәди әсәрлэрин үзәриндә дә белә иш апармаг олар).

Бу вә ја башга синифдә (V синифдән башлајараг X синифә гәдәр) нәзмин мүхтәлиф хүсусијјәтлэринин мүәјјәнлөшдирилмәси илә дә шакирдлэри ахтарыша, тәдгигата чәлб етмәк мүмкүндүр. Әлбәттә, јенә дә шакирдлэрин билик сәвијјәси вә тапылачаг мәсәләнин чәтинлик дәрәчәси нәзәрә алынмалыдыр. Мәсәлән, IV синифдән башлајараг, нәзмин хүсусијјәтлэри шакирдләрә өјрәдилир. Лакин нәзм анлајышы илә әлағәдар IV, V синиф шакирдлэрини һәр чүр чәтинлик гаршысында гојмаг олмаз. Ше'р вәзнлэри, шәкиллэри һаггында сөјләнилән фикирләр, нәзм һаггында биликләр системинә дахилдир. Лакин IV, V, һәтта VI синифдә белә, һәмин мәсәләлэри изаһ етмәк мәгсәдилә проблемли вәзијјәт јаратмаг истәнилән сәмәрәни верә билмәз. Белә ки, нәзм системи илә әлағәдар бир сыра мәсәләләр (аһәнк, өлчү, гафијә вә с.) өјрәнилдикдән сонра шакирдлэрин диггәтини онларын үзәринә јөнәлтмәк олар. Мәсәлән, шакирдләр үмумијјәтлә нәзмин хүсусијјәти һаггында лазыми билик газандыгдаи сонра әруз вәз-

ни илэ алагэдар проблемли вэзијјэт јаратмаг мүмкүн олар. Дејәк ки, VIII синифдә Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поема-сынын вэзии үзәриндә иш апарылып.

**Лалә кими сәндә лүтф чоходур,
Әмма нә дејим үзүн ачыгдур.**

бејти шакирдләрин нәзәринә чатдырылып вә гејд едилир: бејтин биринчи мисрасында 9, икинчи мисрасында 10 һеча вар. Һәмин мисраларда аһәнкин һансы сөзүн һесабына јарандығыны вә кејфијјәтинә көрә һечаларын бир-бирини һечә изләдијини мүәјјәнләшдирмәк онлардан тәләб олуноур.

Бу тәләб синифдә һәмин мәсәлә илэ алагэдар проблемли вэзијјэт јарадыр, башга сөзлә, шакирди мүәјјән чәтинлик гаршысында гојур, онун диггәтини билаваситә бу объектә јөнәлдир. Шакирддә фикри фәаллыг јарадыр, ону мүстәгил дүшүнмәјә сөвг едир. Мүәјјән гәдәр ишләдикдән сонра шакирд шүурлу сурәтдә баша дүшүр ки, бејтин биринчи мисрасында јазы бахымындан 9 һеча олмасына бахмајараг, тәләффүздә 10 һеча кими дејилир; башга сөзлә, һәмин мисрада ишләнән «лүтф» сөзү јазыда бир һечалыдыр, лакин тәләффүз заманы «ф» сәсиндән сонра ғыса бир саит, әкәр демәк мүмкүнсә, јарым саит сәс ешидилир, хүсуси бир һеча әмәлә кәтирир вә беләликлә, биринчи мисрада да 10 һеча олуноур, ше'рин аһәнки таразлашыр, әсәрин гәлибини (һечәз бәһринин үч бөлүмлү гәлибини—мәф'улү мәфанлүн фәилүн) долдуноур. Диггәт едиксә һәмин гәлибдәки тәф'иләләрдә һечаларын сајынын да 10 олдуғу ајдынлашар. Ејни заманда мисралардакы һечаларын гәлибдәки һечалары кејфијјәтчә изләдији мә'лум олар.

Шакирдләри бәдни әсәр үзәриндә мүхтәлиф мәгсәдлә (әсәрин идеја тәһлили, образларын сәчијјәләндирилмәси, дил-үс-лүб хүсусијјәтләринин ајдынлашдырылмасы, мәчаз нөвләринин мүәјјәнләшдирилмәси вә с.) ишләдәркән проблемли вэзијјәт јаратмаг мүмкүндүр вә бу, шүурлу мәнимсәмә үчүн олдуғча фәјдалыдыр. Әлбәттә, бир мәғаләдә бунларын һамысына нүмунә вермәк имкан харичиндәдир.

ТӘТБИГ ФОРМАЛАРЫНДАН БИРИ ҺАГГЫНДА

Бәшир ӘҺМӘДОВ

педагожи елмләр доктору, профессор

Һәр бир елмин башлыча вэзифәси тәдгиг етдији сәһәдә фәалијјәт көстәрән објектив ганунлары мејдана чыхармагдан вә онлардан практик сурәтдә истифадә етмәјин јолларыны мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир. Мүасир дөврдә елмин билаваситә мәһсулдар гүввәјә чеврилмәси дә мәнзүрлә алагэдардыр. Белә ки, апарылан нәзәри тәдгигатларын нәтичәләри ја әмәк аләтләри (хүсуси техника) шәклиндә маддиләшәрәк истәһсалатда тәтбиг олуноур, ја да истәһсалатда ишләјән адамларын тәчрүбәсинә дахил олуноур, онларын үмуми сәвијјәсини јүксәлдир, беләликлә, истәһсал процесинин интенсивләшмәсинә, әмәк мәһсулдарлығынын артмасына чидди тә'сир көстәрир. Она көрә дә һәр бир тәдгигатчы өз әмәјинин нәтичәләринин практикаја тәтбиг олуномасы гәјгысына галмалы, әмәли фәалијјәтдә олан инсанларын иш шәраитинин јахшылашдырылмасында, истәһсалын оптималлашдырылмасында јахындан иштирак етмәлидир. Бу бахымдан педагожи елмләр сәһәсиндә чалышан ағимләр һеч дә мүстәсналыг тәшкил етмириләр. Идрак фәалијјәтинин активләшдирилмәси (М. А. Данилов, И. Т. Огородников, М. Н. Скаржин вә б.), тә'лимин күччәтән чәтинлик сәвијјәсиндә тәшкили (Л. В. Занков вә онун әмәкдашлары), тә'лимдә абстрактлашдырма вә үмумиләшдирмәләрә кениш јер вермәк (В. В. Давыдов, Д. Б. Елконин вә б.), зәһни әмәлијјәтларини мәрһәләләрлә формалашдырылмасы зәрурилији (П. Ј. Валперин вә б.) кими бир чох педагожи нәзәријјәләрин јарадычылары өз мүддәаларыны мәктәб практикасына мәһз өзләри дахил етмиш, һәтта онлардан бә'зиләри експериментал синифләрдә илгәрлә дәрс демишләр.

Педагожи тәдгигат үч мүһүм истигамәтдә апарылып: а) сурф нәзәри тәдгигат, б) тәтбиги характер дашыјан материалларын һазырланмасы, в) нәтичәләрин билаваситә педагожи просесә тәтбиг едилмәси. Биринчи група дахил олан тәдгигатын вэзифәси тә'лим-тәрбијәнин ганунларыны, принципләрини, тәләб вә гәјдаларыны, васитә вә методларыны мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир. Икинчи групун гаршысында һәмин нәзәри мүддәалардан чыхыш едәрәк әмәли төвсијәләр, иш материаллары һазырламаг дуноур. Мәсәлән, програм вә дәрслик тәртиби, методик материалларын һазырланмасы, ме-

тодик көстәриш вә төвсијәләр, гижмәт нормалары вә дикәр тәлимәти материаллар, програм материалларынын планлашдырылмасы, иллик, тематик, күндәлик планларын тәртибинә анд мәсләһәтләр, дәрсин ичмалынын һазырланмасына анд нүмунәләр вә с. мәһз бу група дахил олан тәдгигатларын вәзифәсинә дахилдир. Үчүнчү груп биләваситә мүүәллимлә, практик ишчиләрин фәалијјәти илә бағлыдыр. Белә ки, мүүәллимнә тәдгигатын нәтичәсини өјрәнмәси, өјрәндији материалы трансформасија етмәси, елмдәки мұлаһизәләрә мүнәсибәти вә с. нәтичәләрин биләваситә педагожи процесә тәтбиг едилмәси илә бағлыдыр.

Бурадан ајдын олур ки, нәзәри тәдгигат бирбаша мәктәбә «кетмир», о әввәлчә методик чәһәтдән һазырланыр, сонра мүүәллимнә малына чевриләрәк тәчрүбәјә тәтбиг едилир. Нәзәри тәдгигат, бир гәјдә оларағ, елм әләминдә бишмиш, хүсуси тәчрүбәси вә һазырлығы олан алимләр тәрәфиндән һәјәтә кечирилир. Тәтбиги характер дашыјан материалларын (башга сөзлә десәк, методик материалларын) һазырланмасында нәзәријјәчи алимләрлә практик ишчиләрин биркә фәалијјәти јахшы нәтичә верир. Әмәли фәалијјәт адамларынын нәзәријјәни вә методиканы өјрәнмәси, алимләрдән конкрет мәсләһәтләр алмасы кими тәдбирләр елмин нәтичәләринин биләваситә педагожи процесә тәтбиг олунмасына кәтириб чыхарыр.

Тәдгигатын өзү кими, онун нәтичәләринин тәтбиги мәсләси дә чох мүрәккәб вә кәркин бир ишдир. Бир дә көрүрсән ки, үч нәзәријјәчи ејни проблем һаггында бир-биришә ујғун кәлмәјән үч мұлаһизә ирәли сүрүб. Гаршыја тәбии суал чыхыр:— Мүүәллим бунун һансыны әсас көтүрмәли, һансыны тәтбиг етмәлидир?

Мәсәлән, дејәк ки, проблем ситуасијасынын јарадылмасы илә бағлы М. И. Маһмудов, И. Ј. Лернер вә М. Н. Скаткиннә һәр биринин өз мұлаһизәси вардыр. Белә чыхыр ки, мүүәллим адларыны чәкдијимиз һәр үч алимдән јүксәк сәвијјәдә дурмалыдыр ки, һәмнин мұлаһизәләр сырасындан ән јарарлысыны, ән фәјдалысыны сечә билсин. Бу факт тәтбигин нә гәдәр чәтин бир проблем олдуғуну чох јахшы сүбүт едир. Елә буна көрә дә бә'зән мүүәллим елми јениликдән «горхур», јахасыны тәтбигдән кәнара чәкмәли олур. Демәли, тәтбиг проблеминин өзү елмдә хүсуси тәдгигат объектинә чеврилмәлидир.

Нәзәријјәдәки мұлаһизәләрин мұхтәлиф ола билмәси факты бир даһа сүбүт едир ки, фундаментал тәдгигатларын

нәтичәләри әввәлчә методик сәвијјәјә ендирилмәли, нәзәријјәчиләр өз араларында үмуми дил тапмалы, конкрет төвсијәләр ишләјиб һазырламалы вә тәдгигат јалныз бу јолла кәлиб өзүнә көк салмалыдыр. Өлкәдә елә елми мүүәссисәләр вардыр ки, онлар мәһз тәтбиг проблемләрини ишләмәклә мәшғул олурлар. Педагожи сәһәдә һәнкик белә мүүәссисәләр јохдур, һәтта тәтбиглә мәшғул олан алимләрин сајы һәддиндән зијадә аздыр.

Педагожи тәдгигатын нәтичәләрини тәтбиг етмәјин мұхтәлиф формалары мөвчуддур. Мәсәлән, елми әсәрләрин, методик көстәришләрин нәшр олунуб мүүәллимләрә чатдырылмасы; алимләрин радио вә телевизија илә чыхышлары, мүүәллимләрлә көрүшләрин тәшкили вә кечирилмәси; елми-практик конферанслар; алимләрин өзләринин дәрс демәләри вә дикәр тәдбирләрдә иштирак етмәләри вә с. Биз бунлардан јалныз бири үзәриндә дајанмағ нијјәтиндәјик.

Азәрбајчан Дөвләт Елми-Тәдгигат Педагогика Институтунун әмәкдашларындан бир груп 60-чы илләрдән башлајарағ белә бир тәчрүбәдән истифадә едир: алимләр мәктәпләрдә оларкән дәрсләри динләјир, мүүәллимләрлә сөһбәт едир, ишин үмуми вәзијјәти илә јахындан таныш олур вә нәтичәдә өзләри бир нечә дәрс дејирләр. Јахшы јадымдадыр, мән һәмнин институтда ишләркән бир дәфә Газах рајонуна е'зам олунмушдуг. Әфәндизадә Азәрбајчан дили мүүәллимләриндән биришә мәсләһәт көрдү ки, гој шакирдләр синифдә бир-бирини ев тапшырығыны јохласылар, сәһвләри тапсылар вә өз фикирләрини әсәсләндирмаға сәј көстәрсинләр. Мүүәллим е'тираз етди вә ики сәбәб көстәрди: а) әввәлә, синифдә бөјүк сәс-күј әмәлә кәләр, б) икинчиси, шакирдләрин һеч дә һамысы јолдашынын јазыда бурахдығы сәһви тапыб демәк иғтидарында дејил.

Өз арамызда мәсләһәтләшдикдән сонра белә гәрәра кәлдик ки, Әзиз мүүәллим өзү синифдә дәрс десни, һәмнин тәклифи өзү тәтбиг етсин. Синфин белә бир иш методуна алышмамасына бахмајарағ, нәтичә јахшы олду. Ејни партада отуран ики шакирд дәфтәрини дәјишди, солда отуран ушағ сағда отуранын, сағда отуран исә солда отуранын дәфтәрини јохлады. Грамматик сәһвләри, үслуби вә орфографик нөгсанлары өз бачарығы даирәсиндә ашкара чыхарды. Сәһвләри бир-бир е'лан етди вә әсәсләндирмаға чалышды. Сонра биз һәмнин синифдә дәрс дејән фәни мүүәллиминдән мәктуб алдығ. О ја-

зырды ки, шакирдләрнн фәаллығы хејли артмыш, тәнгиди тәфәккүрләрнн формалашмаға башламышдыр. Инди ушаклар тәпшырығын ичрасына даһа диггәтлә јанашырлар ки, јолдаһларыннын тәнгид һәдәфи олмагдан јаһа гуртара билсинләр дәрси даһа диггәтлә өјрәнирләр ки, јолдаһларынын сәһвләрнн даһа дүзкүн мүәјјәнләшдирмәкдә аз чәтинлик чәксинләр.

Бундан сонра институтун әмәкдаһлары өз тәдгигатларынын нәтичәләриннн мүәллимләрә чатдырмағ мәгсәдилә белә нүмунә дәрсләри демәјә хүсуси диггәт јетирмәли олдулар. Мән Педагожи Дилләр Институтунда ишләркән бу тәчрүбәни мүәллимләр арасында јажмалы олдум. Тәләбәләри педагожи практикаја апаран методистләримиз әввәлчә мәктәбин фәни мүәллимләри вә тәчрүбәчи тәләбәләр гаршысында өзләри бир нечә дәрс дејир, сонра тәләбәләри сынағ, еләчә дә зачот дәрси демәјә бурахырдылар. Бу тәчрүбә тәтбиг едиләнә гәдәр гәрибә мүнәғишәләр мүшәһидә едилирди:

— Тәләбәләр институтда дәрс һаггында өјрәндикләринн синифдә һәјата кечирәркән фәни мүәллимләри онлары мезәмләт едир, «өзләриндән Америка ачмагда» тәгсирләндирирди ләр. Амма методистин бир нечә дәрс демәси фәни мүәллимнн дә елә бир инам јарадырды ки, дәрси мәһз белә тәшкил етмәк лазымдыр.

Алимнн мәктәбдә нүмунә дәрси демәси, дәрси елмин сон наилијәтләри зәмининдә тәшкил етмәси тәчрүбәси инди тез тез тәтбиг олунур вә јахшы нәтичә верир.

Суал олуна биләр ки, тәтбигин бу формасы нә кими үстүнлүкләрә маликдир? Үстүнлүкләр бунлардыр: 1) Мүәллимләр бизим әсәрләри охујаркән бә'зән орадан дүзкүн нәтичә чыхармагда чәтинлик чәкирләр. Биз өзүмүз дәрс дедикдә бу чәтинлик арадан галхыр. Аһы демәк, јазмағ бир шејдир әмәли сурәтдә иш көрмәк исә башга шеј. Русларда көзәл бир мәсәл вар, дејирләр: «Кто умеет, тот сам делает, а кто не умеет, он других учит». Она көрә дә алимнн өзүнүн әмәли иш көрмәси чох јахшы нәтичә верир. 2) Мүәллимләр бә'зән бизим јаздығларымыза инанмыш, һәтта шүбһә илә јанашырлар. Өзүмүз дәрс дедикдә бу шүбһә арадан галхыр. Белә олдугда маарифин практик ишчиләри бизимлә даһа сых әлағ сахлајыр, тез-тез мәсләһәт алмаға кәлирләр. Тәсәдүфи дејил мәмишдир ки: «Настоящий учитель—это не тот, кто учит, а тот у кого учатся». 3) Биз јаздығларымызын һеч дә һамасыны ишр етдириб мүәллимләрә чатдырмағ имканына малик

дејилик, амма мәктәбә кедиб әмәли иш көрмәји һеч кәс мәһдудлашдырмайр. Белә бир фүрәтдән даһа кениш истифадә етмәк имканына маликик. 4) Тәтбигин, һаггында данышдығым формасынын бир үстүнлүјү дә ондан ибарәтдир ки, белә олдугда бир сыра башабәлә «алимләрнн» пахыры тез үзә чыхыр. Аһы, гуру сөзчүлүкдән ибарәт мәгалә јазмағ олар, амма синифә кириб бош-бош данышсағ, мүәллим вә шакирдләр гаршысында тез биабыр оларығ.

Дејиләнләрдән белә бир нәгичә чыхармағ олар ки, алима нечә чап вәрәғи вә нечә әсәр чап етдирмәсинә көрә дејил, әлдә етдији конкрет елми нәтичәләрә көрә гијмәт вермәк лазымдыр. «Нәтичә әлдә едә билмишсәнсә, бујур мәктәбдә ону һәјата кечир»; бизим тезисимиз мәһз белә олмалыдыр. Буна әмәл етмәмәјимизин нәтичәсидир ки, диссертасија мүдафиә едәнләрин сајы артыр, мәктәб исә истәнилән фәјданы әлдә едә билмир.

ДРАМАТИК ӘСӘРЛӘРИН ӨЈРӘДИЛМӘСИНДӘ ТӘДРИС КИНОФИЛМЛӘРИНДӘН ИСТИФАДӘ ЈОЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Теймур РЗАЈЕВ

Азәрб. ДЕТПИ-нин елми ишчиси

Тәлимдә истифадә едилән техники вәсаитин ән мүәккәб нөзү тәдрис кинофилмләридир. Чүнки бу иш мүәллимдән дәрси методик биликлә јанашы, хүсуси техники һазырлығ да тәләб едир. Буну әсас тутарағ ајры-ајры тәдрис кинофилмләриндән истифадәннн тәчрүби јолларындан данышмаздан әввәл, бу ишин сәмәрәлилијини тәмин едән принципал дидактик тәләбләри гејд етәк.

1. Мүәллим тәдрис филминн мәзмуну илә әввәлчәдән диггәтлә таныш олмалы, ондан дәрсин һансы мәрһәләсиндә истифадә едәчәјини дүзкүн мүәјјән етмәлидир.

2. Мүәллим әләвә вахт иткисинә јол вермәмәк үчүн дәрсдә нүмајиш етдирәчәји киноленти әввәлчәдән кино-апаратда гурашдырарағ естисмар үчүн һазыр вәзијјәтә кәтирмәли вә киногурғусунун техники чәһәтдән саәлығынн дентин гурғуја гүсурсуз кејдирилмәсинә әмин олмалыдыр. Мүшәһидәләр көстәрир ки, бу «кичик мәсәләләрә» е'тинасыз јанашылығи һәлларда ја чох заман филми нүмајиш етдирмәк мүмкүн олдуур, ја да кадрларын дефектлә нүмајиши алыныр ки, бу да мүәллимнн чыхылмаз вәзијјәтдә гојур. Буна көрәдир ки, кино гурғусу илә әлағәдар ишин техникасына мүәллимнн дәриндән јијәләнмәси чох вачибдир.*

* Бах: Тәдрис кинофилмләринн каталогу, Бақы, Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин мәтбәәси, 1975, сәһ. 6—16.

3. Шакирдлери факт və hadisələri гаврамаға марағландырмалар үчүн мўәллим филмин нумажини башламаздан əvvəl, шакирдлери гаршысында конкрет тапшырырлар гојмалыдыр.

4. Нумажини етдирилэн фрагмент əтрафында мўтлэг мўсаһибə апарылмалыдыр. Бəзи халларда мўсаһибəнин суалларыны əvvəlчəдөн шакирдлərə чатдырмаг да хејирли олур. Бу јолла шакирдлэр даға чидди фəалијјетə чəлб едиллрлр.

5. Истэр тэрчүмөји-һал материаллары, истəрсə дə бəдин əсəрлэр əсасында чəкилмиш тəдрис филмлеринын нумажини заманы шакирдлери јазылы гејдлэр апармасы тəчрүбədə өзүнү доғрултмур. Бу иш филмдэки һадисə вə фактлары шакирдлери ардычыл излэмөк имканыны мəһдудлашдырыр.

6. Филм нумажини заманы мўәллим дə кадрлары там марағла излэмəлиндир. Зəрури халларда онун вердији гыса мəлүматлар филмдэки һадисəлери шакирдлери даға диггəтлэ излэмəсинə хидмэт кəстəрмəлиндир. Нумажини просесиндэ шакирдлери мўәллиме мўхтəлиф суалларла мўрачнəт етмəsi дə мəгсəдэујгун дејил. Умумијјетлэ, филмдэки һадисə вə фактлары дэриндэн мəнимсəнилмəсинə хидмэт едэн шəрһлери верилмəsi вə мўсаһибə апарылмасы јалныз нумажиндэн сонрақы мəрһələјə анд олан ишлэрдир.

7. Нумажиндэн сонра мўсаһибə апармаздан əvvəl, шакирдлэр 1—2 дегигə вахт верилмəлиндир ки, онлар мўсаһибə етдиклери һадисə, факт вə мəлүматлары фикрэн синтез етсинлэр. Нумажиндэн сонра мўәјјэн фасилə верилмəsi шакирдлери психолоји везијјети илэ изаб едиллр. Белə ки, нумажини заманы шакирдлери кəрмə вə ешитмə анализаторлары биркə фəалијјет кəстери. Нумажиндэн сонрақы мўсаһибə просесиндэ исə онлар тамамилə башга психолоји шəраитə дахил олурлар.

8. Тəдрис филмлери əтрафында мўсаһибə елэ апарылмалыдыр ки, шакирдлэр һадисəлери умуни мəзмунуну сəтһи сəјлэмəсинлэр, даға чох һадисəлери маһијјетинə, образларын характер хусусијјетлеринə, əсəрин идеја-бəдин мезијјетлеринə нүфуз етсинлэр. Һəмин мўсаһибə ејрəдилэн əсəрин мəзмуну илэ əлагəдэр шакирдлери аддытлары кечмиш биликлери мəһкəмлэндирилмəsi вə онларын јени, дегиг биликлэр əлдэ етмəлеринə кəмөк кəстəрмəлиндир. Ев тапшырырларында да бу чəһəтə хусуси диггəт јетирилмəлиндир. Бир сөзлэ, тəдрис филми үзэриндэки ишлэр, əсəсən, шакирдлери обрəзлы тəфəккүр табилијјетлеринын инкишаф етдирилмəсинə јөнəлдилмəлиндир.

9. Дəрсдэ 10—12 дегигэдэн артыг филм нумажини етдирилмəsi өзүнү доғрултмур. Тəчрүбəsизлик үзүндэн бир дəрс саатында ики вə даға чох филм-фрагмент нумажини етдирилмəsi тəлим ишинə чидди зијан зурур. Белə ки, а) шакирдлери фикри əсəс тəлим мəгсəдиндэн јайыныр; б) онлар чох тез јорулур, һəмин күн эриндэ шакирдлери сонрақы дəрслərə дə марағы азалыр; в) мўәллимин филмин тəһили үчүн хусуси вахта малик олмур.

Инди исə «Мирзə Фəтəли Ахундов» адлы ики һиссəли тəдрис филминин «Һачы Гара» комедијасы əсасында чəкилмиш фрагментлери дэн (һəмин фрагментлэр икинчи һиссəнин илк кадрларыны тəһил едиллр) вə «Чəфэр Чаббарлынын сəһнə əсəрлери» адлы ики һиссəли тəдрис филминдэн бütүндүкдэ истифадə јолларыны шəрһ етмəј чалишаг.

«Һачы Гара» комедијасы Азэрбајчан əдəбијјатинин илк камил драматуркија нумунəсидир. Тəсəдүфи дејил ки, IX синифдэ əсəрин тəдрисинə 4—5 саат вахт сəрф едиллр. Дəрин идеја-тəрбијјети тəсир илэ јанашы, Азэрбајчан драматуркијасы һаггында шакирдлərə верилəчөк биликлери системли вə давамлы олмасынын тəмин едилмəsi бахыдында да «Һачы Гара» комедијасынын ефектли тəдрисини мўһүм тəлим əһəмијјети вардыр.

Мўәллимлери миз комедијанын дэриндэн ејрəнилмəsi ишиндэ техники вəсантин дикэр нөвлери илэ јанашы (сəс јазылары, статик кадрлар), «Мирзə Фəтəли Ахундов» тəдрис филминин мўсаһибə фрагментлери дэн дə мўвəфғəијјетлэ истифадə едиллр. Бу фрагментлэрдэ «Һачы Гара» комедијасынын өзэлинич мəчлисидэн һејдэр бəјин монологу, икинчи мəчлисдэн Һачы Гара илэ Түкəзин диалогу, Тут кəндлилери Мкыртыч вə Аракел һаггында епизодик мəлүмат вə əсəрин бəдин мезијјетлери дəир бəзи мўлаһизэлэр əкс едилмишдир.

Комедијанын мəзмуну үзэриндэ иш апарылан дəрсдэ мўәллим əсəр һаггында умуни мəлүмат вердикдэн сонра һəмин фрагментлери нумажини етдирэ билэр. Əсəрин мəзмунунун шакирдлэр тэрəфиндэн нə дэрəчэдэ мəнимсəнилдији јохланыларкэн мўәллимин иши (мўсаһибəни) елэ тəшкил етмəлиндир ки, шакирдлэр бахдырлары фрагментлери мəзмунуну сəјлэмөклə јанашы, онларын бəдин маһијјетини дə мўәјјэн етсинлэр.

Нөвбəтһи дəрсдэ Һачы Гара сурəтинин тəһили апарылыр. Мўәллимин онун характер чизкилери шакирдлери јахшы дəрк етмəsi үчүн филмдэки фрагментлэрдэн икисини—базарын касадлыгында Һачы Гаранын шикајети вə Түкəзлэ диалогуна анд кадрлары нумажини етдирир. Шакирдлэр бу епизодлар јенидэн бахмағла Һачы Гаранын хəсислији, гадына вə аилəјə мўнасибəти барədə даға əсəслы билијə јилəнлрлр.

Һəмин дəрсдэ Һачы Гара образы əтрафында апарылан мўсаһибə заманы фрагментлери шакирдлərə тəсирини јохламаг үчүн ашагыдакы сəһидэ тапшырыг вə суаллардан истифадə етмөк јахшы нəтичə верир.

1) Бахдырлары епизодлар əсəсən, Һачы Гаранын шəхсијјетини характеризə един. 2) Базарын касадлыгында Һачы Гаранын шикајети епизоду образын һансы кəјфијјетлери мўәјјэн едиллр? 3) Икинчи епизод əсəсən Һачы Гаранын аилəјə мўнасибəти һаггында нə дəјэ билəрсиниз? вə с.

Комедијадə Һачы Гара илэ бағлы олан икинчи типик образ һејдэр бəјдир. Онун биринчи пəрдэдэки монологу бу образын характери һаггында ајдын тəсəввүр јарадыр. Елэ буна кəрə дə мўсаһибə просесиндэ мўәллимин һəмин монологу əкс етдирэн кино-кадра шакирдлери диггəтини бир даға чəлб етмəјə чалышмалыдыр.

Əкэр филмин Һачы Гара илэ бағлы епизодларынын образ һаггында мўәллимин вердији јыгчам мəлүматдан сонра нумажини етдирилмəsi мəгсəдэујгундурса (буну образын һејдэр бəјэ нисбəтэн зиддијјетли вə мўрəккəб характерə малик олмасы илэ əсəсландырырыг) ишин бу мəрһələсиндэ мўәллимин əvvəlчə кино-кадры нумажини етдирир вə шакирдлərə мўрачнəт едэрəк бахылмыш епизод əсəсən һејдэр бəји сəчијјэлəндирмəји тəклиф едиллр. Ишин бу чүр тəшкили əсə-

сында синфин әксер шакирдлери Һејдәр бәжин һәмнин эпизодла бағли хусусијәтлерини дүзкүн шәрһ едирләр.

«Чәфәр Чаббарлынын сәһнә әсәрләри» тәдрис филми сәнәткәрын социализм реализми әдәби методунун әсас принципләринә, мүүәффәғијәтлә чазаб верән вә орта үмумтәһсил мәктәпләринин әдәбијат програмларында кениш јер тутан «Од кәлини», «Севил» «1905-чи илдә» вә «Алмаз» әсәрләри әсасында чәкилмиш дөрд мүстәғил фрагментдән ибарәтдир. Тәчрүбә көстәрир ки, филмдән фрагментләрлә фәјдаланмағ мәгсәдәүјгүн вә хејирлидир.

VII синифдә «Севил» пјесинин өјрәдилмәсинә үч саат вахт әррилир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, филмин ејни адлы фрагментини өз долғун мәзмуну илә дикәр үч фрагментдән фәргләнир. Нүмајиши беш дәғигә давам едән бу фрагментдә драмын идеја-бәдин мәзмуну јығчам шәкилдә әкс олунмуш. Севилин кәләһиндән азад зәһмәт Јолуна гәдәрки, мүрәккәб һәјат Јолу мүвәффәғијәтлә чанландырылмышдыр. Фрагментдә Күләш, Балаш, Дилбәр (Едилија), Мәммәд-либәј вә Әбдүләлибәјин характер хусусијәтләри һағгында әјани тәсәвүр јарадылыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, VII синифдә «Севил» пјесинин өјрәдилмәсинә сәрф едилән икинчи дәрә саатында фрагментдән даһа јакшы фәјдаланмағ олур. Белә ки, биринчи саатда, әсасән, әсәрин драматик охусу апарылыр. Икинчи саатда исә мәтн үзәриндә иш апарылмағла јанашы, ајры-ајры сурәтләр сәчијәләндирилләр. Һәмнин дәрәдә јени билијин верилмәсинә «Севил» фрагментини нүмајиш етдирмәклә башламағ мәгсәдәүјгүндүр. Нүмајишдән сонра әсәрин мәтни үзәриндә иш апарылыр вә мүсаһибә Јолу илә пјесин сурәтләри сәчијәләндирилләр.

Бүтүн булар сонрақы дәрәдә пјесин тәһлили вә әсәрин идеја-бәдин мәзијәтләринин дәриндән мәнимсәнилмәси үзрә ишләрин сәмәрәли тәшкилине бүнвәрә јарадыр.

Мөвчуд әдәбијат програмларынын тәләбинә әсасән X синифдә Ч. Чаббарлынын «Од кәлини» вә «Севил» әсәрләри һағгында үмуми мәлүмат верилләр. «1905-чи илдә» вә «Алмаз» пјесләри исә кениш тәдрис олунур.

Мәктәпләрдә апардығымыз мүсаһибәләр көстәрир ки, һеч бир вахт иткисинә јол вермәдән шакирдләри «Од кәлини» фәчиәси илә дә нисбәтән кениш таныш етмәк мүмкүндүр.

«Чәфәр Чаббарлынын сәһнә әсәрләри» тәдрис филминдән X синифдә ашағыдақы истигамәтдә фәјдаланмағ хејирли олур.

X синифдә Ч. Чаббарлынын драматуркијасы һағгында үмуми мәлүматын верилмәсинә 2 саат вахт сәрф олунур. Биринчи дәрәдә мүәллим сәнәткәрын I вә II дөвр драматуркија јарадычылығы һағгында үмуми мәлүмат верилләр. 1-чи дәрәдә верилән јени биллик, «Од кәлини» фәчиәси һағгында мәлүматла јекунлашдырылыр. Бу мәрһәләдә мүәллим «Од кәлини» фәчиәсинин идеја-мәзмуну һағгында шакирдләрә конкрет мәлүмат вердикдән сонра ејни адлы фрагменти нүмајиш етдирләр.

Фрагментдә фәчиәнин үмуми руһуну әкс етдирән «ла-илаһә илә гәллаһ» сәдалары алтында әсәрин ән динамик сәһнәләриндән бир (онунчу кәлиш) Елханла Ағшинин һәбсханладақы көрүшү әкс едилмишдир. Шакирдләрин бу фрагментә бахмасы илә сәнәткәрын романтик фәчиә гәһрәманлары Оғтај Елоғлу вә Ајдындан фәргли ола-

рағ өз јеткинлији, ичтимаи идеала сәдиглији, азад кәләчәјә олан ник-бин ишамы илә биткин мүсбәт фәчиә гәһрәманы сәвијәсинә јүксәлән Елханын даһа ајдын сәчијәләндирилмәсинә кениш шәрәит јараныр. Икинчи дәрә саатында мүәллим «Од кәлини» фәчиәсинин тәһлилине нисбәтән кениш јер вермәклә јанашы, сәнәткәрын үчүнчү дөвр драматуркија јарадычылығы һағгында шакирдләрә гыса мәлүмат верилләр.

Бу мәрһәләдә мүәллим шакирдләрин VII синифдән јакшыдан таныш олдуғлары «Севил» пјесинин идеја-бәдин мәзијәтләринин онларын өзү тәрәфиндән шәрһ едилмәсинә чалышыр. Бу мәгсәдлә шакирдләри ејни адлы фрагментә бахмаға дәвәт едир. Нүмајишдән сонра әсәрин идеја-бәдин хусусијәтләри һағгында шакирдләрин билији мүсаһибә васитәсилә јохланылыр.

«1905-чи илдә» әсәринин мәзмуну үзәриндә иш апарылан дәрәдә јени билијин верилмәси ишинә ејни адлы фрагментин нүмајиши илә башламағ хејирли олур. Фрагментә бахмағла шакирдләр әсәрин әсас сурәтләри вә бәзи эпизодлары һағгында әјани тәсәвүрә јијәләнирләр.

Филмин сонунчу «Алмаз» фрагментиндә әсәрин идеја-бәдин мәзијәтләри һағгында дикторун вердији мәлүматын мүсаһибәти илә әсәрин үчүнчү пәрдәсиндән ики идеја дүшмәнинин — Алмазла Һачы Әһмәдин үз-үзә кәлдији сәһнә вә мәһкәмә просесинин бәзи эпизодлары әкс едилмишдир. Фрагментдән Алмаз вә Һачы Әһмәд сурәтләринин сәчијәләндирилмәси ишинин әјанилијини тәһмин етмәк үчүн фәјдаланмағ мүнасиб олур. Бу јолла шакирдләр әсәрин баш гәһрәманы, кәнч совет мүәллимәси Алмаз вә ачыг синфи дүшмән олан голчомағ Һачы Әһмәдин характер хусусијәтләри илә даһа јакшыдан таныш олурлар.

Шакирдләри тәдрис кинофилминдә әкс едилмиш әсәрләрә әлағадар јазы ишләринә һазырларкән онлара тапшырылмалыдыр ки, филмин мүвафәғи фрагментиндән алдығлары тәәссураты өз јазы ишләриндә конкрет әкс етдирмәјә сәј көстәрсинләр.

Бурада ики тәдрис филминдән истифадәјә даир аңчаг бәзи мәсәләләрә тохунулду. Үмид етмәк олар ки, мүәллимләримиз һәмнин тәдрис филмләриндән фәјдаланмағын даһа сәмәрәли јолларыны арашдырмаға тәшәббүс көстәрәчәкләр.

ИФАДӘ ЈАЗЫ ИНШАЈА КЕЧИД ВАСИТӘСИ КИМИ

Ј. А. БАРИНОВА
(Ленинград)

Рабитәли ифадә тәһлили системинин тәрурилији вә мүһүм олмасы һағгында фикир бүтүн методик әдәбијатдан гырмызы дөнт кими кечир.

Рабитәли нитү үзрә чалышмалары «өз фикрини ифадә етмәк бағарығы»нда ахырынчы мәгсәд көрән Ф. И. Брусла-

жев вә А. Галахов «шифаһи вә җазылы нағылетмәләрә» «баш-гасынын (курсив бизимдир—Л. Б.) материалы үзәриндә иш-дән өз иншасына кечид» кими бахырлар (Ф. И. Бруслајев вә А. Галахов. Рус дили вә дилчилији үзрә конспект. 1852, сәһ. 41—42)

Ифадәнин «өзкә материалы үзәриндә чалышманы» өз иншасына җахынлашдырмаға имкан верән мүхтәлиф нағылетмә формалары ахтарышлары кечмиш методистләрә форманы дәјишдирмәклә нағылетмәни гиҗмәтләндирмәҗә кәтириб чыхармышдыр. Д. И. Тихомиров «шакирдә тәкчә өзкәнин дејил, өз фикрини дә ифадә етмәк бачарыгыны вермәк» үчүн чалышмалар арасында «мәгаләнин мәзмунуну јени формада, јени планда вә охунмуш мәгаләдән фәргли вермәји» хүсуси гејд едир («Ибтидан мәктәбин ана дили дәрсләриндә нәји вә нечә өјрәнмәли», 1889). К. Јелински биринчи шәхсин адындан, гәһрәманларын биринин адындан, диоложи форманы монолога эвәз етмәклә нағылетмәни гејд едир («Семја и школа» журналы, 1887, № 8).

М. Олшамовски сурәтләрин бири адындан данышмағы: «Филан мәгаләдә нәдән данышылыр?» суалы үзрә нағылетмәни; кечмишдә олмушлары инди баш вермиш кими, јәни кечмиш заманы индики заманда вә әксинә көстәрмәклә нағылетмәни («Кимназијаларда җазылы чалышмаларын апарылмасына рәһбәрлик», 1880) хүсуси гејд едир. Н. К. Грунски вә М. А. Тјуколов форманы дәјишмәклә—биринчи шәхс эвәзинә үчүнчү шәхсин адындан—нағылетмәни гејд едирләр («Орта мәктәбдә җазы ишләринин апарылмасы», 1915).

Ифадәнин өз фикирләрини вермәк үчүн чалышмалара кечмәк васитәси олмасы һаггында фикир совет методик әдәбијјатында даһа да инкишаф етдирилир. Лакин бу саһәдә һәм мәгаләнин маһијјәтиндә, һәм дә хүсусилә терминология саһәсиндә ајдын олмајан чәһәтләр чохдур.

Бизчә, терминологиянын олмамасы, тәснифләшдирмәдәки мүхтәлифлик, кечмишин зәнкин методик ирсинә кифәјәт гәдәр диггәтлә јанашылмамасы, методиканын инкишафына мәнфи тәсир көстәрир. Өз нөвүнә көрә ејни олан ишләр мүхтәлиф чүр адландырылыр. «Әләвә тапшырыгла ифадә», «материалын јерини дәјишдирмәклә ифадә» вә с. адларын мејдана кәлмәсини дә бунунла изаһ етмәк ләзымдыр.

Биз ифадәни охунулмуш вә ја ешидилмишләрин мәзмунуну шифаһи вә җазылы шәкилдә вермәк үчүн чалышма кими

баша дүшүрүк. Лакин бу, мәзмунун механики олараг нағыл едилмәси дејилдир, шүүрлу олараг мәнимсәнилмишләри, Д. И. Тихомировун сәчијјәләндирдији кими, «өзкәнин фикирләрини дә өзүнүнки кими сәрбәст шәкилдә там шүүрлу олараг вермәкдир» (Д. И. Тихомиров. Рус дили дәрсләриндә нәји вә нечә өјрәнмәли, 1889, сәһ. 214).

Мәзмуну верәркән мүхтәлиф вәзифәләр гојмаг олар: мәсәләнин мәзмунунун ја там тәфсиләтлә ифадәсини, ја да мәсәләнин әсас фикирләрини гыса, јығчам (јығчам ифадә), ја да мөвзу үзрә програмын тәләбинә мувафиг олараг сечилмиш материалын ардычыл ифадәсини (сечмә ифадә) вә с. тәләб етмәк мүмкүндүр. Бу ифадә нөвләринин вәзифәләри мүхтәлиф олса да верилмиш мәтн, даһа доғрусу «өзкәнин» материалы үзәриндә иш онларын һамысы үчүн ејнидир. Д. И. Тихомиров мәтн үзәриндә иш просесини белә фикирләшир: «Шакирд ифадәнин мәзмунуну тәсәввүрүндә ајдын вә дәгиг шәкилдә бәрпа етмәклә, ифадәнин мәнтиги гурулушуну шүүрлу сурәтдә мүәјјәнләшдирмәклә мәзмуну җахшы бир шәкилдә ифадә етмәк үчүн форма тапмалыдыр.

Бу формалар мәзмуна там ујғун олмалы, мәзмуну дәгиг вә там вермәлидир ки, дилләјичи һекајә едәнин нә вермәк истәдијјини нағыл едәнин арзу етдији кими гаврасын вә мәнимсәсин».

Доғрудан да, јалныз мәтнин диггәтлә охунмасы, мүәллимин ифадәнин конкрет вәзифәләрини нәзәрә алмагла мәзмун үзрә дүшүнүлмүш шәкилдә апардығы мүсаһибә, җахшы гојулмуш суаллар, мәтнин мәнтиги гурулушунун ајдынлашдырылмасы вә онун дил чәһәтдән тәртинбинин тәһлили шакирдләрин мәзмуну шүүрлу сурәтдә вермәләрини тәмин едир. Инша элементләри олан ифадәләр, јәни һазыр фикирләри вермәклә јанашы ифадәҗә халис јарадычылыг моментләри дахил олунмасыны тәләб едән чалышмалар «өзкә» материал үзәриндә ишдән өз иншасына кечид вәзифәсини көрүр.

Нитг инкишафына јөнәлдилмиш һәр бир чалышма кими, инша элементләри олан ифадә дә јарадычылыг элементләрини: нағылетмәҗә мүәјјән систем үзрә дахил етмәк әсасында гурулур: чәтиллијин фасиләсиз олараг артырылмасы, шакирдләрин мүстәғиллијинин күчләндирилмәси, мүхтәлиф тапшырыглар.

Белә нөв ифадәләрдә мұһакимә, тәсвирчилик, нағылет-мә формаларындан истифадә олуна биләр. Мәсәлән, мұһакимәни тәдричән мурәккәбләшдирәрәк, ашағыдакы суаллардан биринә чаваб тәләб едән тапшырыгдан башламаг олар. Мәзмуну верилән һекајә хошунуза кәлдими? һәмнин һекајәдә нә хошунуза кәлди? Әсәрдәки гәһрәманлардан һансы вә нәјә көрә даһа хошунуза кәлди?

Әлбәттә, чавабларын әсасландырылмыш мотивләшдирилмәси тәләби тәбииндир ки, дәрһал һәјата кечирилмир, лакин о һәмнин ифадә үзәриндә ишин илк аддымларындан нәзәрә алынмалыдыр. Бу вә ја дикәр сурәтин һәрәкәтләрини гијмәтләндирмәк, әсәрин гәһрәманынын давраһнышы һаггын-да фикир сөјләмәк вә с. кими, јеринә јетирилмәси һәртәрәфли әсасландырылмыш мотивләшдирмә тәләб едән тапшырыглар, сөз јох ки, шакирдләр үчүн чәтиндир. Нағылетмәјә: «Гәһрәманлыг нәдир?», «Вәтән гаршысында өз борчуму мән нечә баша дүшүрәм?», «Достлуг нәдир?» вә б. мәтнин өзүндән ирәли кәлән мұһакимәләрә мүәјјән јер верилмәлидир, лакин онлар бир гајда олараг јухары јашлы шакирдләр, VII—VIII синиф шакирдләри үчүндүр.

Бизим фикримизчә, V вә VI синифләрдә, һәтта ибтидан синифләрдә дә ифадәјә тәсвир вә тәһкијә элементләри дахил етмәк мәгсәдә ујғундур. Шакирдләрин шәхси мұшаһидәләринә вә ја тәәсүратларына әсасланан тәсвирләрин ифадәјә дахил едилмәсини тапшырмаг, әтраф шәраитини, тәбиәт шәкилләринин, гәһрәманларын харичи көркәмнин тәсвири, әмәк просесинин, мұхтәлиф һадисәләрин вә ифадәнин мәзмунундан доған тәсвири бир гајда олараг мәктәблиләрдә бөјүк мараг доғурур. Бунлар шакирдләрә көрдүкләриндән, ешитдикләриндән вә ја охудугларындан алдылары тәәсүратлардан вә шәхси мұшаһидәләриндән ирәли кәлән фикирләрини ифадә етмәјә имкан верир.

Сонлуғун вә башланғычын дүшүнүлүб тапылмасы, ифадәјә кичик епизодлар дахил едилмәси вә дикәр типли тапшырыглар бир гајда олараг тәһкијә характери дашыјыр вә һәм дә шакирдләрин охудугларындан, көрдүкләриндән алдылары шәхси тәәсүратларына вә мұшаһидәләринә әсасланыр. Шәрһ олуна мәтнин мәзмунундан вә онун тәһлилиндән доған мұһакимә дә ифадәнин сонлуғу ола биләр.

Лакин ифадәјә әлавә едилән јарадычылыг элементләри һансы характердә олурса-олсун онлар нағылетмә предмет

олан мәзмунла үзви сурәтдә бағланмалыдыр. Буна көрә дә мәтнин мәзмун вә дил чәһәтдән тәһлил едәркән, бунунла бирликдә ифадәнин планыны тәртиб етмәк дә чох зәруридир. Бу заман сөһбәтдән доған јарадычылыг элементләри дә нәзәрә алынмалыдыр.

Инша элементләри олан бир нечә нүмунәни нәзәрдән кечирәк: V синифдә ифадә үчүн ашағыдакы мәтндән истифадә олунур:

Марусјанын вәзијәти јенә дә ағырлашмышды. Биз артыг чохдан онун күлүшүнү ешитмирдик. Мән һараданса өз ојунчагларымы тапыб онун үчүн кәтирдим. Лакин бу ојунчаглар да аз бир вахт әзиндә ону мөшғул етди. Бу заман мән бачым Сонјајә мұрачиәт етмәји гәрәра алдым. Сонјанын парлаг рәнкләнмиш узун сачлы кәлинчији вар иди. Бу кәлинчији она ангм бағышламышды. Мәним үмидим кәлинчијә иди. Бачымдан хаһиш етдим ки, мұвәғәти олараг ону мәнә версин. Сонја әввәлчә кәлинчикдән ајрылмаг истәмирди; о кәлинчији бағрына басды, сонра мәнә верди вә бир нечә күн башга ојунчагларла ојнајачағыны билдирди. Бу кезәл кәлинчик мәним үмидими доғрултду. Пајыз чичәји кими солмагда олан Марусја јенә чаһа кәлди. О, мәнни бәрк-бәрк бағрына басды, гәһгәһ илә күлдү, өзүнүн јени танышы илә данышды... Кичик кәлинчик демәк олар ки, мөчүзә төрәтди: узун мүддәт јатагдән галхмајан Марусја кичик ағ сачлы кәлинчији дә өзү илә көтүрәрәк кәзмәјә башлады. Һәтта, бәзән әввәлки кими зәиф ајағларыны дөшәмәјә дөјәчлөјәрәк ара бир гачырды да (В. Г. Короленко үзрә).

Мәтн дәрәдә охунур. Повестин әсас мәзмуну ушағлар таныш олса да, һәмнин парча үзрә мұсаһибә кечирилир вә ифадәнин планы тәртиб едилир.

1. Марусјанын вәзијәти ағырлашмышды. (Марусјанын һалы јахшы дејилди. О јенә дә јатага дүшмүшдү).
2. Ојунчаглар да гызы сеvindирмирди. (Бүтүн чәһдләр әбәс иди.)
3. Васјанын гәрары. (Васјанын үмиди кәлинчијә иди. Бачыјә мұрачиәт.)
4. Сонјанын хәстә гыза јазығы кәлир.
5. Кәлинчик демәк олар ки, мөчүзә јаратды. (Марусја јенидән чаһа кәлди).

Бу план парчанын мәзмунуну һадисәләрин ардычыллығыны көзләмәклә дәгиг сурәтдә нағыл етмәјә имкан верир. Мүәллим ифадәјә кечмәздән әввәл ашағыдакы кими тапшырыг верир: Өз планыныз әсасында ифадә јазын, оғланын Марусја һаггында данышдығларыны да ораја дахил едир.

Мүәллим сорушур:

—Бу һекајәни ифадәнин һансы һиссәсинә дахил етмәк олар?

күнәш даһа чоһ даһаныр. О, төкчә парылдамыр, һәм дә әтрафын гыздырыр.

Планын ахырынчы ики бәнди бүтөвлүкдә шакирдләрин шәхси тәәсүратларына әсасланмышдыр. Бурада да онларың ифадәләри бир-бириндән фәргләнир.

Инша элементләри мәтнин әввәлини вә ја ахырыны аҗры чүр фикирләшмәкдә дә өзүнү көстәрә биләр.

Беләликлә, инша элементләри олан ифадәләр шакирдләрә һазыр мәтнин мәзмунуну вермәк вәрдишләри илә јанашы һәм дә онлары фәаллашдырыр, шакирдләрдә өз фикирләрини мүстәгил сурәтдә вермәк вәрдишләрини мөһкәмләндирир.

Бу типдән олан ифадәләрлә әлагәдар мүхтәлиф јарадычы тапшырыгларың јеринә јетирилмәси халис јарадычылыг характериндә чалышмалары шүүрлу сурәтдә јеринә јетирмәјә, јәни иншалар үзәриндә ишә јахшы һазырлыға хидмәт едир.

(Мәгалә «Русскиј јазык в школе» журналының 1968-чи ил 2-чи нөмрәсиндән тәрчүмә олуңмушдур).

ҺӘРБИ-ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК МӨВЗУСУНДА ИНШАЛАРЫҢ АПАРЫЛМАСЫНА ДАИР

Ариф РӘБИМОВ

Бақы, 247 №-ли мәктәбин мүәллими

Арамызда Бөјүк Вәтән муһарибәси иштиракчыларының сајы кетдикчә азалыр. Онларың әмәлләри, онларың һүнәрләри дастанлара чевүлир, халгын хатирәсинин вә халгын руһунун бир һисәсини тәшкил едир. Тарихи вуршмаларын ветеранларна һөрмәт етмәк, онлара гајры көстәрмәк, һәјатымыздың мәнави ганунудур: һакимијјәт органлары үчүн һәм дә һәр бир вәтәндаш үчүн ганундур.

Јени нәсилләр өз ата вә аналарының гәһрәманлыг ишләринә гајы олмалы, онлардың алдыглары естафети шәрәфлә ирәли апармалыдырлар.

Л. И. БРЕЖНЕВ.

«Ата вә аналарың гәһрәманлыг ишләринә лајиг» јени-јени нәсилләриң тәрбијәсиндә совет мәктәбинин үзәринә бөјүк вә шәрәfli вәзифәләр дүшүр. Мәктәб кәңч нәсли коммунизм гуручулуғуна һазырлмалыдыр. Јени нәсилләр һәм дә мүгәддәс Вәтәнимизи көз бәбәги кими қорумағы өјрәнмәлидир.

ләр. «Ата вә аналарың гәһрәманлыг ишләри» онлара нүмунә ола биләр, бу нүмунә хәзинәси илә онлар фәхр едә биләрләр. Бөјүк совет педагогу А. С. Макаренко мәрдлиқ кејфијјәтләрини тәрбијәсиндә нүмунәни һәлледици васитә сајыр, Совет Иттифагы Гәһрәманларының нүмунәсинә хүсуси гијмәт берирди.

Бүтүн бунлара көрәдир ки, совет мәктәби өз шакирдләрини шөһрәт вә дөјүш ән'әнәләри, Совет Иттифагы Гәһрәманларының уңудулмаз, шанлы нүмунәси әсасында тәрбијә етмәјә хүсуси диггәт јетирир. Тә'лим вә тәрбијә ишинин бу мүһүм сәһәсиндә инша јазылардан да бир васитә кими истифадә етмәк мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Сон илләрдә һәрби-вәтәнпәрвәрликлә бағлы мөвзулар үзрә иншаларың апарылмасына мәктәбләрдә тез-тез тәсадүф олуңур. Хүсусән VIII—X синифләрдә «Сәнин адын билинмәјир, гәһрәманлығын исә өлмәздир», «Гәһрәманлар уңудулмур», «Нәғмәјә дөнмүш һәјәт», «Азәрбајчан өз гәһрәманлары илә фәхр едир» вә с. мөвзуларда имтаһан јазылары диггәти чәлб едир. Әлбәттә, имтаһанларда белә чоһ мүһүм, шакирдләрин һиссини, хәјалыны ганадландыран сәрбәст мөвзуларә кеңиш јер верилмәси чоһ јахшыдыр. Бу, хүсусән о шакирдләр үчүн даһа марағлыдыр ки, онларың әдәбијјәт мүәллимләри шәхсән Бөјүк Вәтән муһарибәсинин иштиракчысы олуб, ја да Совет Ордусу сырларында хидмәт едиб. Бунлардан башга, габагчыл, өз үзәриндә мүнтәзәм ишләјән, Бөјүк Вәтән муһарибәси гәһрәманларыңдан бәһс едән бәди әсәрләри, көркәм-ли сәркәрдәләрин хатирәләрини, мемуарларыны охујан мүәллимләр дә өз шакирдләринин белә мөвзулар үзәриндә ишләмәси вә мүвәффәг олмаларыны тә'мин едә биләрләр. Лакин мушаһидәләр көстәрир ки, дил-әдәбијјәт мүәллимләринин бә'зиләри јухарыда көстәрдимиз мөвзулар үзрә өз шакирдләрини инша јазмаға һәвәсләндирә, чәлб едә билмирләр. Бунун башлыча сәбәбләриндән бири иншаја һазырлығын тәләб олуңан сәвијјәдә апарылмамасы илә әлагәдардыр.

Тутаг ки, инша үчүн «Сәнин адын билинмәјир, гәһрәманлығын исә өлмәздир» мөвзусу тәклиф олуңур. Мөвзу илг бахышда мүәллимә дә, шакирдә дә асан көрүнә биләр. Лакин әслиндә һеч дә асан дејил. Бу мөвзу үзрә иншаја һазырлыг мөгсәдилә әввәлчә гәһрәманларың, намә'лум әскәрин һәјәти барәсиндә шакирдләрлә сөһбәтләр апарылмалыдыр. Иншаны

нечә язачаглары, һардан башлаҗыб, һарда гуртарачаглары һаггында онлара гыса, җыгчам мә'лумат верилмәлидир.

Бу исә аҗдын мәсәләдир ки, мәзмуну мүәллимин һөртә-рафли билмәсиндән асылдыр.

Инша шакирддин мүстәгил җарадычы ишидир. Онун билли-нини, тәфәккүрүнүн мәһсулудур. Мәһз буна көрә, хусусән сәрбәст мөвзулар үзрә иншаҗа һазырлыгыда мүәллимин фәал-лығы мүнүм шәртдир.

Иншаҗа һазырлығын икинчи мәрһәләси шакирдләрини мөвзу илә әлагәдар «кәшфиҗата» чыхмаларыдыр. Иншаҗа һа-зырлыгы заманы һәр бир шакирд кәрәк өз аләминдә мөвзуну кәшф етсин. Бу просесдә шакирддин билиҗи, мәс'улиҗәти, һә-вәси, җашадыгы шәраитин тә'сири мүнүм әһәмиҗәт кәсб едир.

Әлбәттә, биллик вә мәс'улиҗәт һисси мүстәсна рол оҗна-җыр. Бу кеҗфиҗәтләрә малик шакирд һазырлыгы мәрһәләсиндә мөвзуҗа, гәһрәмәна аид материал әлдә едир, мүнхәлиф ки-таблар охуҗур, гәһрәмәнын аилә үзвләри илә шәхсән таныш олуб онларла сөһбәт едир, мүәҗҗән геҗдләр апарыр. Нәһәҗәт, әлдә етдиҗи материалы саф-чүрүк едир, системләшдирир.

Иншаҗа һазырлашан шакирд нәинки материал топлама-лы, һәм дә гәһрәмәнын мә'нәви аләминә даһил олмалыдыр: онун образыны гәлбинә нәгш етмәли, онун варлығы илә нәфәс алмалыдыр. Әкс һалда, иншада шакирддин өз нәфәси, өз сөзү, чәтин ки, үзә чыхсын.

247 нөмрәли мәктәбин X синиф шакирдләри «Азәрбаҗчан өз гәһрәмәнлары илә фәхр едир» мөвзусунда иншаҗа һазыр-лыгы дөврүндә гәһрәмәнларын изинә дүшүб хатирә җерләриндә олдулар. һәзи Аслановун дәфи мәрәсиминини материал-ларыны арашдырдылар. Бақыда Мәһди һүсәҗизадәҗә абидә гоҗулмасы мүнәсибәтилә кечирилмиш митингин сәнәдләрини, хусусән Азәрб. КП МК биринчи катиби һ. Әлиҗев җолдашыи нитгини өҗрәндиләр. Өз мәктәбләриндә Брест гәһрәмәнлары илә кечирилмиш көрүшү җенидән җашадылар, санки онлары— аловлардан чыхмыш гәһрәмәнлары тәзәдән көрдүләр..

Бүтүн бунлар һәрби-вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда апарды-гымыз иншаларын мүнәфәғиҗәтли кечмәсинә сәбәб олду.

Инди исә һәрби-вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда апарды-гымыз иншалардан бә'зи нүмунәләрлә таныш олаг.

Шакирд Ф. М-ин җухарыда геҗд етдиҗимиз мөвзуда җазды-ғы иншасында охуҗурут:

«1941-чи ил... Мәдәлли ишғалчылар Вәтәнимизә басгын етди-ләр. Җенә дә халгымызыи икид оғуллары — Италиҗа торпагында ву-рушан М. һүсәҗизадә, өз командириини һәҗаты үчүн чаныны гурбан верән Гафур Мәммәдов, кенерал һәзи Асланов, Ленинград көҗләриндә ганәд чалан һүсәҗибала Әлиҗев Вәтәни дарда гоҗмадылар.

«Дүнән Вәтән үчүн вурушан инсан
Бүкүнкү нәгмәмиз, сөһбәтимиздир.
Синәси улдузлу, үнвансыз мөзар.
Тарихдә үнванлы шөһрәтимиздир».

Мән вә мәним кими бүтүн Вәтән кәңчләри истәрдик ки, дүнҗа-нын ән ичә, ән хош, ән тәр чичәкләрини, гышда сизи иситмәк үчүн гәлбимиздә сизә бәсләдиҗимиз сөнмәз мәһәббәт атәшини, җаҗда сизә сәринлик бәхш етмәк үчүн гәлбимиздә сизин гатилләринизә гаршы олан нифрәтин буз соҗуглуғуну мөзарларыныз үзәринә сәпәк».

Шакирд С. Ә-нин «Сәнин адын биллинмәҗир, гәһрәмәнлы-ғын исә өлмәздир» иншасыны исә ашағыда бүтөвлүклә вери-рик:

«Намә'лум әскәрин мөзары өнүндән кечирҗк. Башымызы ашағы дикәрәк бир дәгигәлик сүкутла онлары җад едирик. Үнвайларыны билмәсәк дә, җанагларымызда җаш дамалары көрүнүр, көзүмүз өнүндә о ганлы-гадалы күнләрин чанлы лөвһәләри җараныр. Биз на'мәлум әскәрин симасында һ. Асланов, М. һүсәҗизадә, З. Космедемҗанскаҗа кими әфсанәви гәһрәмәнларымызы көрүрүк. Онларын мөзарлары гаршысында сәчдә едирик.

Бәли, сәчдә едирик! Чүнки милҗонлары фашизмин ганлы пәнчә-синдән гуртаран, евләрә ишыг, үзләрә севинч кәтирән, фашист чәл-ладларындан өз бачы вә гардашларынын интигамыны алан онлар олмушлар. Беш милҗонлуғ гудуз фашист ордусуна гаршы вурушан, гышыи шахтасына, җаҗын истисинә синә кәрәрәк, кечә-күндүз сәнкөр-ләрдә икидлик көстәрән онлар олмушлар. Көзәл вә нәчиб арзуларла җашамыш, лакин кәңч икән һәҗатдан кетмишләр. Мәҗәр бунлары унутмаг олармы?

Биз намә'лум әскәрин симасында азадлыгы чарчысыны, сүлһүн кешикчисини көрүрүк. Онун рәшадәти, һүнәри җашадыгымыз пла-нетдә милләтиндән, иргиндән асылы олмаҗараг һамыны һеҗран гоҗ-муш, сарсытмышдыр.

Берлиндә зәфәр меҗданында бир әлиндә дүшмәнләри — фашист-ләри мәҗлүб едән, диз чөкдүрән ағыр гылынч тутмуш, о бири әли илә өлүмдән хилас етдиҗи балача алман гызыны синәсинә сыхмыш галиб совет әскәринини һеҗкәли һаһаг гоҗулмамышдыр. Мәҗруп әскәр елә бил

З. «Азәрбаҗчан дили вә әдәбиҗат тәдриси», № 1.

«дүнжанын дамында» дажаныб, бүтүн халглара мұрачиөт етмөк иста-
жир:

— Гој бундан сонра һеч бир ушаг мұһарибөнин дөһшөтлөрини көрмөсин вә һеч көс атасыз, бачысыз, оғулсуз галмасын!

Намә'лум әскәр! Сән өлмәз гәһрәмаилығынла тарихин гызыд сә-
һифәләринә өз адыны јаздын. Берлинә, Рејхстага илк дөфә галибиј-
јөт бајрағыны санчан әскәрләрин ичиндә сәнин дө адын вардыр.
Мәһз сән илк дөфә бүтүн дүнјаја Советләр Иттифагынын сарсылмаз
гала, онун халгынын исә даг вугарлы олдуғуну көстөрдин.

Вәгән тәһлүкәдә оларкән икидлийин, рәшадәтин мәш'әли кими
алышыб јандын. Бу күн үчүн, саһаһ үчүн, инсанларын хошбөхт, са-
һит һөјәтлары үчүн!

Сәнин адын һәмишәлик инсанларын гәлбисә һәкк олуимушду.
Сән бизә вә кәләчөк нәслә һәмишә нүмүнәсән.

Нәтичә олараг гејд етмөк истәрдим ки, инша дәрсләрини
өзүнәмәхсус хусусијјәтләри вардыр. Бу дәрсләрдә шакирдләр-
рин үзәриндә пәрванә тәк әсән мүәллим санки сәһнә архасы-
на чәкилир. Белә дәрсләрдә тәдрис просесини әсас гәһрәма-
ны, елә бил, мүәллим дејил, шакирддир. Лакин һәр бир ша-
кирдин иншасына мүәллимин әмәји дамчы-дамчы, килә-килә
сүзүлүр. Әкс һалда, шакирдләр мәктәбдә јазы мөдәнијјәтинин
тачы сајылан иншалардан мүәллимин севиндирән гијмәтләр
ала билмәзләр.

МҮРӘККӘБ СӨЗЛӘРИН ӘМӘЛӘ КӘЛМӘСИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Мәммәд АБДУЛЛАЈЕВ

(Гах рајону, Гум кәнд мәктәбинин мүәллими)

Шакирдләрә мурәккәб сөзләрин гурулушуну вә әмәлә
кәлмәси јолларыны өјрәтмәк дә сөз јарадычылығы тәдриси-
нин әсас мәсәләләриндән биридир. Ибтидан синифләрдә бу
саһәдә апарылмыш иш систематик курсда мурәккәб сөзләрин
әмәлә кәлмәсини өјрәтмәк үчүн мүәллимә бөјүк имкан верир.

IV синфин програмынын «Сөзүн тәркиби вә сөз јарады-
чылығы» бәһсиндә мурәккәб сөзләрин өјрәдилмәси нәзәр-
дә тутулмамышдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, бу һал ажры-ажры
нитг һиссәләринин тәдриси просесиндә мурәккәб сөзләрин
әмәлә кәлмәсини өјрәдилмәси ишини хејли чәтинләшдирир.
Бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн IV синифдә сөзүн тәр-

кибини ајдынлашдыраркән мурәккәб сөзләрин гурулушу илә
бәрабәр, әмәлә кәлмәси һаггында да шакирдләрә мурәккәб
мәлумат верирәм.

Мән бу саһәдә ишн тәшкил едәркән дәрсин башлангы-
чында јазы тахтасында әввәлчәдән јазылмыш **китабхана,**
Дашкәсән, саатсаз, даланлар, ағдамлы, һәвәскара, зәһмәткеш,
Дашкәсән, саатсаз, даланлар, ағдамлы, һәвәскара, зәһмәткеш,
сүрүчү, даг һавасы, ағачдәлән, дагкечиси кими сөзләрин үс-
түнү ачыб белә бир тапшырыг верирәм: Охујун, мурәккәб
сөзләри сечин.

Шакирдләр үчүн јарадылмыш белә бир проблемли шә-
раит онлары марагландырыр. Онлар ибтидан синифләрдә
мурәккәб сөзләрлә әлағәдар өјрәндикләринә әсәсән ахтарыш
апарыр, дүшүнүр, мугајисә едирләр. Бу заман онларын дәрк-
етмә просеси фәаллашыр; тапшырыгы ләринә јетирәркән
китабхана, саатсаз, ағдамлы, даланлар, даг һавасы сөзләри
вә сөз бирләшмәләрини дә мурәккәб сөз һесаба едирләр.

Бу сәһвләрдән истифадә едәрәк мурәккәб сөзләрин јаран-
масы вә орфографиясындан сөһбәт ачырам: Мурәккәб сөз-
ләр әсәсән, мүстәгил мәна билдирән сөзләрин мүәјјән гајда-
да бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлир. Мәсәлән, **ајаггабы** сөзү
ајаг вә габ сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

Мурәккәб сөзләр дә сада вә дүзәлтмә сөзләр кими, мүәј-
јән бир әшјанын адыны, дәрәкәтини, әләмәтини, мигдарыны
билдирир вә мүәјјән суәлләра чаваб олур; мәсәлән, **Ағдам—**
дара?, **Шириндил — нәчә?**, **Хәбәр алмаг — нә етмәк?**

Мән мурәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәсинә аид ибтидан син-
ифләрдә шакирдләрин өјрәндикләрини онларын јадына са-
лыр, мисаллар сорушур, мурәккәб сөзләр дүзәлтмәји тапшы-
рырам. Сонра шакирдләри мурәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси-
нә аид јарадычы чалышмалар үзәриндә ишләдирәм. Бу ха-
рактерли ишн ажры-ажры нитг һиссәләринин тәдрисиндә даһа
да кешиләндирирәм.

V синифдә «Сөз јарадычылығы» бәһсиндә мурәккәб сөз-
ләрә ајрыча јер верилир. Бу мөвзунун өјрәнилмәси илә әлағә-
дар ишин сәмәрәли тәшкилине хусуси диггәт јетирирәм. Аша-
гыдакы карточкалары һәмин мәгсәдлә һазырламышам.

Карточка 1.

1. Ән учабојлу тахыл биткиси һансыдыр?
2. Палтары нәдән асырлар?
3. Сорушмаг сөзүнүн синоними һансы сөздүр?

Карточка 2.

1. Тикинтидә истифада олуан ағач материалына бирликдә нә дежилир?
2. Хансы гуш «ағач һәкимн» адланыр?
3. Кетмәк сөзүнүн синонимини тапын.

Карточка 3.

1. Кејим шејләриндән хансынын адында ики көк вар?
2. Дәрә сөзүнү антоними илә бирликдә јаз.
3. Охуја-охуја сөзүндә нечә көк вар?

Карточкаларын мәзмунуну лингафонда магнитофон васитәсилә сәсләндирир вә шакирдләрә тапшырырам ки, тапдылары чаваблары јазсынлар. Мүәјјәнләшдирилмиш сөзләргурулушуна көрә тәһлил едилир вә әмәлә кәлмәсинә көрә группашдырылыр. Ахырда нәтичә чыхарылыр: Мүрәккәб сөзләр ашағыдакы гәјдада әмәлә кәлир:

1) Мүхтәлиф мәналы сөзләрин бирләшмәси илә (гарғыдалы, палтарасан).

2) Јахын мәналы сөзләрин бирләшмәси илә (тахта-шалбан).

3) Әкс мәналы сөзләрин бирләшмәси илә (дәрә-тәһә).

4) Ејни сөзүн тәкрары илә (охуја-охуја).

5) Ики мүхтәлиф мәналы сөзүн бирләшмәси илә (хәбәр алмаг, јола дүшмәк).

Гејд едим ки, бу сәһәдә иш тәшкил едәркән шакирдләрин «Лексика» бәһсиндән өјрәндикләри синоним, омоним, антоним сөзләр вә сөзүн мәчәзи мәнасы һаггында мөвчуд билијинә әсаслангырам. Буна көрә дә шакирдләр мүрәккәб сөзләрин хансы мәналы сөзләрдән әмәлә кәлмәсини даһа јахшы дәрә едиләр. Мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәсинин һәр бир гәјдасына аид әләвә мисаллар сорушдугдан сонра дәрсликдәки нәзәри мәлуматы охудар вә тапшырыглар үзрә шакирдләри ишләдирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр бир сыра мүрәккәб сөзләри тәјини сөз бирләшмәләри илә гарышдырыр, бир чох һалларда верилмиш сөзләрдән мүрәккәб сөз дүзәлтмәк әләзинә тәјини сөз бирләшмәләри дүзәлдирләр. Бунун башлыча сәбәби мүрәккәб сөзләрин охшар тәјини сөз бирләшмәләри илә мүгајисәли шәкилдә өјрәдилмәсидир. Белә бир мүгајисәнин нә дәрәчәдә әһәмијјәтли олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн

Гах рајонуидакы Гум кәнд орта мәктәбинин V синфиндә белә бир тәчрүбә апардыг: мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәсини тәјини сөз бирләшмәләри илә мүгајисәли шәкилдә өјрәтмәјә сәј көстәрдик. Шакирдләрә изаһ етдик ки, мәсәлән, Ағдам, гаратикан, Дашкәнд кими мүрәккәб сөзләр ағ көјнәк, гара парча, даш бина кими тәјини сөз бирләшмәсинә охшайыр; буиларын фәрги ондан ибарәтдир ки, мүрәккәб сөзләрин биринчи тәрәфиндә олан сөзләр өз әсил мәнасыны итирмишдир. Буна көрә дә мүрәккәб сөзү тәшкил едән сөзләр бир вурғуја табе олараг битишик јазылыр, сөз бирләшмәләринин тәрәфләри илә өз әввәлки мүстәгил мәнасыны сахлајыр вә һәр бир тәрәфи мүстәгил вурғуја малик олдуғу үчүн ајры јазылыр. Икинчи фәрг: биринчи тәрәфи сифәт олан мүрәккәб сөзүн әввәлине сифәтин чохалтма дәрәчәсини әмәлә кәтирән үнсүрү артырмаг мүмкүн олмадығы һалда (мәсәлән, Ағдам—ағаппаг дам, гаратикан—гапгара тикан), сөз бирләшмәләриндә мүмкүндүр (мәсәлән, ағ парча—ағаппаг парча, гара көјнәк—гапгара көјнәк).

Даһа сонра шакирдләрә гара, ағ, гыз, даш кими садә сөзләр верәрәк тәклиф етдим ки, буилара' икинчи тәрәф артырмагла мүрәккәб сөзләр дүзәлтсинләр. Тапшырыг бир нөв грамматик ојуна чеврилир. Шакирдләрдән икиси гара сөзүнә икинчи тәрәф артырмагла гаратојуг, гараағач сөзләрини дүзәлтдиләр. Ојун белә давам етдирилди. Мәғлуб олан ојундан галыр, ону башгасы әвәз едир, јердә галан шакирдләрин бир һиссәси биринчи шакирдин дүзәлтдији мүрәккәб сөзләри, икинчи һиссәси илә икинчи шакирдин дүзәлтдији мүрәккәб сөзләри јазырдылар. Бу заман тәхминән гараағач, гаратикан, гарабатдаг, Гарамешә, Гаратала, Гарабулаг (кәнд), гаратојуг, Гарасу, (чај); ағ сөзүнә икинчи тәрәф артырмагла Ағсу, Ағдам, Ағбулаг, Ағчај, ағвардијачы, ағчијәр вә с. сөзләр дүзәлдилди. Ахырда ејни мүрәккәб сөзләрин тәјини сөз бирләшмәләриндәг фәрги ајдынлашдырылды.

Мәлумдур ки, мүрәккәб сөзләр дә садә вә дүзәлтмә сөзләр кими грамматик хүсусијјәтәрә малик олдуғуна көрә ајры-ајры нигг һиссәләри үзрә группашыр. Дилимиздә ишләнән мүрәккәб сөзләрин хансы нигг һиссәләринә ајрылдығыны өјрәтмәк үчүн шакирдләри дүшүндүрән вә ахтарычылыға сөвг едән јарадычы чалышмалар үзрә ишләдирәм. Бу мәгсәдлә мүхтәлиф сөзләр верир вә шакирдләрә тапшырырам ки, һәмин сөзләрдән мүрәккәб сөз дүзәлтсинләр, дүзәлтдикләри сөзләрин нечә әмә-

дә кәлдидини, суалыны вә мә'насыны мүүжәнләшдирсинләр. Вердидим сөzlәр: кәми вә пейк, хәбәр вә алмаг, узун вә бојлу, әл вә үст (ү).

Тапшырыг јеринә јетирилдикдән сонра мисаллар тәһлил едилер вә ахырда нәтичә чыхарылыр; мүрәккәб сөzlәр ајры-ајры сөzlәрини мүүжән гајда илә бирләшмәси јолу илә дүзәлир вә нитг һиссәләри үзрә групплашыр.

Бүтүн бунлар ајры-ајры нитг һиссәләри үзрә мүрәккәб сөzlәрини сәмәрәли өјрәдилмәси үчүн мөһкәм бүнөврә јарадыр. Һәр дәфә мүрәккәб сөzlәрини әмәлә кәлмәси мәсәләси үзәринә гајытмаға еһтијач галмыр. Ишин бу аспектдә тәшкили нитг һиссәләри кечиләркән мүрәккәб сөzlәрини орфографиясындә аид билик вә вәрдишләри мөһкәмләндирмәјә даһа чоһ вахт ајырмаг имканы верир.

Үмумијјәтлә, мән чалышырам ки, тә'лим процесиндә һәмшә шакирдләрини марагыны нәзәр алмагла јанашы, онлары даима ахтарычылыға, јарадычы фикри фәалијјәтә чәлб едим.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН МҮСТӘГИЛ ИШЛӘРИНИН ТӘШКИЛИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Нәсибә МАНАФОВА

Бакы, 12 №-ли мәктәбин мүүллими

Маариф ишчиләри фәалларынын республика мүшавирәсиндә Азәрбајчан ССР маариф назири М. Мейдизадә-јолдаш көстәрди ки, әввалки бешилликләрдә олдуғу кими, онунчу бешиллик дә ССРИ-дәки бүтүн милләт вә халгларын рифаһынын даһа да јүксәлдилмәси, онларын әмәк вә мәишәт шәраитинин јахшылашдырылмасы, маарифин, мәдәнијјәтин хејли тәрәгги етирилмәси планы олачагдыр.

Бизим мәктәбин мүүллимләри дә Сов.ИКП XXV гурултајынын тарихи сәнәдләрини вә Азәрбајчан КП XXIX гурултајынын гәрарларыны үрәкдән бәјәнир, гаршыја гојулап вәзифәләри дөнмәдән һәјата кечирмәк үчүн онлары әлдә рәһбәр тутурлар.

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдашы көстәрдији кими шакирдләрә «...өз биликләрини мүүстәгил сурәтдә артырмаг, елми вә сијаси информасијанын сүр'әтли

ахынындан баш ачмаг бачарыгы вачибдир». Белә бачарыг кәләчәк коммунизм гуручуларына хүсусилә зәруридир. Мәһз буна көрә дә мәктәблиләри мүүжән елми биликләрә, практик вәрдишләрә јијәләндирмәклә јанашы, онларын зәһни фәаллығыны ишкишаф етирмәк, тәдгигатчылыг мејлләрини күчләндирмәк дә мүнүм тәләб кими гаршыја гојулулр. Бәли, шакирдләри мүүстәгил ишләмәјә, ахтарышлар апармаға, јарадычы олмаға алышдырмаг инди биз мүүллимләри даһа артыг нараһат етмәлидир.

Артыг ики илдир ки, бизим мәктәбимиз «шакирдләрин мүүстәгил ишләринин тәшкили» проблеми үзәриндә фәалијјәт көстәрир. Дил-әдәбијјат мүүллими кими, бу проблеми дәриндән өјрәнмәк вә ишимдә тәтбиг етмәк үчүн әлимдән кәләни едирәм.

Бир нечә илдир ки, дәрәи сәмәрәли дијини артырмағын бир сыра мүүасир мәсәләләри—фәндахиди әлағә, фәнләрарасы әлағә, әјанилијин мүүхтәлиф формалары, әкс-әлағә, естетик тәрбијә вә саир кими мәсәләләр мән дә чидди дүшүндүрмүш вә һәмин сәләләрдә аз-чоһ тәчрүбәләр әлдә етмәјимә тәкан вермишдир.

Бу мәғаләдә мән һәмин тәчрүбәләримә аид ики нүмунә көстәрмәјә чалыначағам.

1. Јени билијин верилмәси процесинин тәшкилине аид нүмунә

Дәрсин мөвзусу: Дәјин будаг чүмләси.

Табели мүрәккәб чүмлә бәһсинә аид 3—5 дәгигәлик мүүсаһибә ачарырам. Сонра һазырладығым суаллара шакирдләрдән чаваблар тәләб едирәм; суаллар лөвһәјә кодоскоп вәсифәсилә әкс етирдирим.

Су а л л а р:

- 1) Дәвәгушулар нечә гушлардыр?
- 2) Балыгларын бәдәнинин рәнки мүнит шәранти илә нечә әлағәдардыр?
- 3) Ом гануну нечә ганундур?
- 4) Севил нечә гадындыр?
- 5) Кимја нечә елмдир?
- 6) Бетһовен нечә бәстәкардыр?

Ч а в а б л а р:

- 1) Дәвәгушулар елә гушлардыр ки, онларын һәр аддымы 4 метрә чатыр.

2) Балыгларын бэлэнини рэнки мүнит шэраити илэ алагэдардыр ки, онлары һэтта ади көзлэ сечмэк бир гэдэр мүмкүн олмур.

3) Ом гануну елэ ганундур ки, дөврэ һиссэсиндэ чэра-жан шиддэтинини һэмин һиссэнини учларындакы кэркинликлэ дүз, онун мүгавимэти илэ тэрс мүтэнасиб олдугуну көстэрир.

4) Севил елэ гадындыр ки, һэятла мүбаризэ апармағы бачарыр.

5) Кимја елэ бир елмдир ки, маддэлэр вэ онларын атом гурулушу һаггында мә'лумат верир.

6) Бетховен елэ бэстэкардыр ки, онун бэстэлэдији бүтүн маһнылар һэм үрэји охшајыр, һэм дэ инсаны шэилэндирир вэ с.

Белэликлэ, шакирдлэр суаллара чаваблары илэ алагэ-дар тэ'јин будаг чүмлэлэри јазырлар; һэмин чүмлэлэр тәһ-лил олунур.

Сонра тэ'јин будаг чүмлэлэринини гурулушуну шакирд-лэр даһа мүкэммэл дэрк етдирмэк үчүн онлара ашағыдакы баш чүмлэ моделләринэ будаг чүмлэ алава етмэклэ табели мүрэккэб чүмлэлэр эмэлэ кэтирмэји тапшырырам:

1. Керасим елэ адамдыр ки,...

2. Керасим елэдир ки,...

3. Керасим елэ ишлэјир ки,...

Шакирдлэр чүмлэлэри тәхминән белэ тамамлајырлар:

1. Керасим елэ адамдыр ки, һамы она һөрмэт едир.

2. Керасим елэдир ки, һамынын һөрмэтини газаныр.

3. Керасим елэ ишлэјир ки, һамы ондан разы галыр.

Тәһлил нәтичэсиндэ шакирдлэр 1-чи мисалын тэ'јин, 2-чи мисалын хэбэр, 3-чү мисалын исэ тэрзи-һэрэкэт будаг чүмлэси олдугуну мүэјјәнләшдирирлэр. Онлар дэрк едирлэр ки, будаг чүмлэнини нөвү вэ табели мүрэккэб чүмлэнини гуру-лушу баш чүмлэнини синтактик гурулушундан асылы олур.

Шакирдлэр буну да өјрөнирлэр ки, тэ'јин будаг чүмлэ-си баш чүмлэнини исимлэ ифадэ олунан мүбтэдасы, тамам-лығы, хэбэри илэ бағланыр. Даһа сонра һэмин мөвзу илэ алагэдар шакирдлэрини дәрслик үзэриндэ мүстәгил ишини тәшкил едирәм.

Дәрсэ јекун вурмаг мәгсэдилэ ашағыдакы мәти үзрә өј-рэдичи имла апарырам.

Өјрэдичи имла.

1) Мейдини арзусу бу иди ки, кеч-тез јенэ рэссамлыға гајытсын. 2) Эсас шэртимиз будур ки, мән јахшы дүлкэр олум. 3) Мешэ елэ сәссиз иди ки, адамын гулағы чинкилдэјирди. 4) Јағыш елэ јағырды ки, гапыдан бајыра чыхмаг мүмкүн дејилди. 5) Бурада елэ икидлэр јатыр ки, адлары милјон-ларын галбиндэ даим јашајачагдыр.

Мәти үзэриндэ лазыми орфографик иш апардыгдан сон-ра ону (мәтни) кодоскоп васитэсилэ экранда экс етдирирәм. Көрүндүјү кими, имланын мәтни табели мүрэккэб чүмлэнини бир нечэ нөвүнү эһатэ едир. Бундан мәгсэд мүгајисэли тәһ-лил апарыб чүмлэлэри шакирдлэрини мүстәгил шәкилдэ нөв-лэрә ајыра билмэсинэ наил олмагдыр. Ева бәдии эсэрлэрдән тэ'јин будаг чүмлэсинэ аид чүмлэлэр сечиб јазмаларыны тапшырырам.

Перфокардан истифадэ тэчрүбэсинэ даир нүмунэ.

Мә'лум олдуғу үзрә, дәрси сәмэрэлији шакирдлэрә верилән информасијаларын онлар тэрәфиндән нэ дэрэчэдэ мәннимсәнилдијини өјрәнмэк вэ мүэјјәнләшдирмэк ишиндән чох асылыдыр. Бу мәгсэдлэ биз, адэтән, фронтал сорғу тәш-кил едир, јохлама јазы ишлэри апарырыг. Гысамүддәтли сорғумуз шакирдлэрини чох аз гисмини эһатэ елэ билир. Елэ буна көрә дэ экс-элагэ проблеми һазырда педагожи коллек-тивлэри дүшүндүрән мүһүм мәсэлэлэрдән биридир. Перфо-карт бу еһтијачы аз-чох өдәјэ билән эн садэ техники васитә-лэрдән биридир.

Мән перфокартын тә'сирли, фәјдалы, экс-элагэ васитэси олдугуну эмәли ишдэ сынагдан чыхармыш вэ бу саһэдэ мү-эјјән ишлэр көрмүшәм. Охучулары, конкрет олараг, ашағы-дакы ики нүмунэ илэ таныш етмэк истәјирәм.

1 нүмунэ.

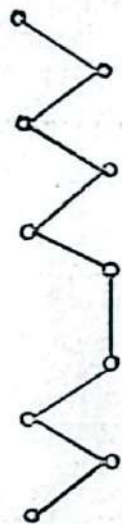
6-чы синифдэ һэм эсас нитг һиссэси, һэм дэ гошма кими ишләнән сөзлэри шакирдлэрини нечэ гаврадығыны јохламаг мәгсэдилэ ашағыдакы тапшырыглар васитэсилэ перфокарт-ла иш апарырам.

Мисаллар:

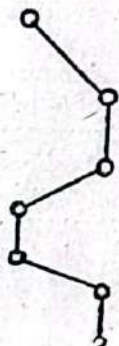
1. Ушаглар мәктәбә сары кетдилэр.

2. Јолун һәр икн тәрәфиндән сары тахыл зәмиси узанырды.
3. Бағдакы сары наринкиләр адамын үзүнә күлүрдү.
4. Әввәл вахтлар Гарача гыз Јусифин ајысындан горхурду.
5. Ичласда һамыдан әввәл Садыг чыхыш етди.
6. Көз ачыр хәстә тәк күлүмсәјәрәк, јерин синәсиндә чарпыр мин үрәк.
7. Анасы Сәлимә хала евдә тәк галмышды.
8. Тәк балам, јувамын гушу балам!...

А В

А В

Шакирдләр перфокартын биринчи сүтунунда (А) гошмалары нөгтәләрлә мүәјјәнләшдириләр. башга нитг һиссәсини ишләнән ејни сөзләри исә икинчи сүтунда (В) нөгтәләрлә гејд едирләр.

Беләликлә, көстәрилән схем алыныр. Тапшырыг дүзкүн јеринә јетирилмәдикдә схем дүз алына билмир. Бу јолла, тәхминән, 5—6 дәгигәјә бүтүн синфин билији јохланылыр.

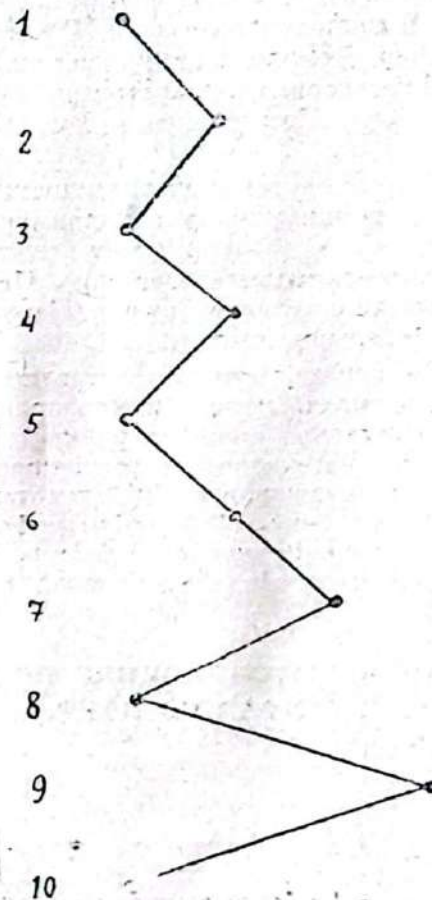
И н ү м у н ә.

Ејни заманда һәм әдат, һәм дә башга нитг һиссәләри

кими ишләнән сөзләрин өјрәнилмәсинә анд дәрсдә шакирдләрн перфокартла белә бир чалышма үзәриндә ишләмәјә чәлб едирәм.

1. Гој дунјанын мин милләти
Бир анд ичиб гардаш олсун.
2. Китабы апар јеринә гој.
3. Адилә, дәрсини даныш көрүм.
4. Бала, достуну бизә кәтир, мән дә көрүм.

А Б В Г

5. Сөзү дејдә бах беләчә кәрәк ачыг дејсән.
6. Ана, шәкилә диггәтлә бах, сән ону таныјырсан?
7. Мән слә чалмалыјам ки, мүәллим мәнән разы гал-сын.

8. Елә бу анда онун пәнчәрәсиндә нә нсә шө'лә титрәди вә сөндү.

9. Мән өз оглума да, бүтүн вәтән өвладларына да Әрәстуну, Әфлатуну, Номери өз дилимдә охутдурачағам.

10. Ај Рүф'әт, һарада галмысан, кәл чых да.

Апарылан ишин нәтичәсиндә **А** нөгтәсиндә әдатлар, **Б** нөгтәсиндә фе'лләр, **В** нөгтәсиндә әвәзлик, **Г** нөгтәсиндә бағлајычылар гејд едилир. Демәли, шакирдләр чох аз вахтада әдәтын башга нитг һиссәларинә охшарлығыны мүәјјән едилрәр. Тапшырыг дүзкүн јеринә јетирилдикдә 43-чү сәһифәдәки схем киши алыныр.

Тәртиб етдијим дидактик материал шакирдләрн әзбәр-чиликлән, һафизәларинин күчүнә архаланмагдан узаглашдырыр, шакирдин идрак феәлијәтинин күчләндирир, бир нөв, онлары да тәдгигатчылыға сөвг едир. Перфокартла иш тә'лимин феәдиләшдирилмәсинә шәраит јарадыр, шакирдләрн мүстәғиллијә алышдырыр.

Нәтичә етибарилә гејд етмәк истәрдим ки, тә'лимин кејфијәтинин јүксәлтмәкдә мүәсир имканлардан кенши истифадә етмәјә чалышмағым, шакирдләрн мүстәгил ишләмәјә сөвг етмәјим јахшы нәтичәләр верир; шакирдләримин даһа мүкәммәл биллик вә вәрдишләрә јијәләнмәларинә өз тә'синини көстәрир. Тәкчә буну гејд етмәјим кифәјәтдир ки, һазырда дәрс дедијим шакирдләрн 75 фәиздән чоһу Азәрбајчан дили вә әдәбијатдан «4», «5» гиимәтләрлә охујурлар.

ГРАММАТИКАНЫН ТӘДРИСИНДӘ ПОЕЗИЈАДАН ИСТИФАДӘЈӘ ДАИР

Рүстәм ҺҮСЕЈНОВ

Шәки рајону, Гајабашы кәнд мәктәбинин мүәллими

Азәрбајчан дили дәрсләринин әдәбијатла әлагәсинә даир мәгаләләрә мәтбуатымызда аз-аз раст кәлмәк олур. Мән өз тәчрүбәмдә бир даһа јәгин етмишәм ки, дил дәрсләринин

марағлы вә чанлы кечмәсиндә, бәдин материаллара истинад едилмәси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Һәмин саһәдә диггәтимини чәлб едән чәһәтләрдән бири бу олмушдур ки, шакирдләр грамматика илә әлагәдар ше'рләрә уникал бир һадисә киши хүсуси марағ көстәрирләр. Буну илқ олараг IV синифдә шакирдләр «Азәрбајчан дили» дәрслијиндәки «Грамматиканы тәкрарларкән» ше'ри илә таныш оларда һисс етмишәм. Шаһиди олмушам ки, мүәллимин тапшырыгы олмадан да онлар бу ше'ри һәвәслә өјрәнирләр.

Етираф етмәк лазымдыр ки, һәмин ше'р ахычы вә ојнаг олмагла јанашы, бүтүн нитг һиссәләрн һәггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јарада билир. Елә буна көрә сонралар нитг һиссәларинә аид мисаллар сөјдүмәк лазым кәләндә адыны чәкдијим ше'рин мүвафиг һиссәларини шакирдләрнн јадына салмағ кифәјәт едир. Мәсәлән, орада фе'л һаггында дејилир:

Билірәм ки, бах јаныр,
Данышмағ фе'л адланыр.

Зәрф нитг һиссәси һаггында исә ашағыдакылар јада салышыр.

Күлә-күлә, сүр'әтлә,
Чәсарәтлә, һөрмәтлә,
Ахшам, сәһәр, арабыр,
Јанылмырамса, зәрфдир.

Үмумијјәтлә, һәмин ше'р доғрудан да, грамматиканы тәкрарламағ үчүн шакирдләрә чох јахшы истигамәт верир, онларда дил дәрсләринә марағы гүввәтләндирир. Буну нәзәрә аларағ мән «Фе'л» бәһсини кечәркән Бәхтијар Ваһабзәдәнин «Фе'л» адлы ше'ри илә дә шакирдләрн таныш едирәм. Бу, мәшғәләјә хүсуси тәрәвәт кәтирир. Һәр шејдән әввәл, фе'лә аид кәтирилән мисаллар чанлы, јаддағалан олур. Мәсәлән, ше'рдән бир парчаја нәзәр салағ:

Чох сеvirәм фе'лләри!
Кәлди, кетди,
Алды, чалды...
Енди, учалды...

Көрүндүјү киши, фе'л нитг һиссәсинә аид бир-биринин ардынча нә гәдәр характерик мисаллар кәтирилди.

Фе'л—хәрәкәт.

Фе'л—сүр'әт...

Бу мисалларда санки фе'лин тәрифи өз әкенин тапшырыдыр. Ше'рин сонрагы мисралары да бу баһымдан чох марагыдыр:

Чанлыдыр, диридыр,
Фе'л инсан әмәлләридыр.
Фе'л—һәмишә дөјүшдә,
Һәмишә ат белиндә.
Өз досту вар,
Дүшмәни вар.
Дилин дә.

Әлбәтте, бурада дилин досту, дүшмәни ифадәләри шакирдләре мүчәррәд көрүнә биләр. Мән буну белә изаһ едирәм: Дилимиз үчүн һәр бир алынма сөз доғмалаша билмир. һәр сөз дилимизә көзаллик тәрәвәт кәтирмир. Лакин елә сөзләр дә вар ки, илк јарандыны күндән доғмалашыр, «дилин досту» олур. Бүтүн бунлары конкрет мисаллар әсасында изаһ етмәјә чалышырам.

Ше'рдәки сонрагы мисралара фикир верәк:

Исим, сифәт дөјүшләрдә чох заман
карыхыр.
Фе'лләрсә дөјүшләрдән һәмишә
галиб чыхыр.
Чох севирам икид кими дөјүшән
кәлмәни мән.
Сөзү мән.
Фе'л олмаг истәјирәм.
Дүзү, мән!..

Бу мисраларын көмәјилә шакирдләр өјрәндикләри интиһиссаләрини јенидән јадларына салыр, һафизәләриндә чанландырырлар. Сонунчу мисралар мәктәблијә чәтнликдән горхмамагы, икид чәсур олмагы вә с. тәлгин едир.

Ше'рин гыса, јәни 65 сөздән ибарәт олмагы ону аз мүддәтдә шакирдләре имлә шәклиндә јаздырмага имкан верир.

«Фе'л» ше'риндә фе'лләрин мүхтәлиф заманларда, шәхсләрдә ишләмәси, суалларынын мүхтәлифлији, мәсдәрин, мүрәккәб фе'лин иштиракы вә с. онун үзәриндә мүхтәлиф мәгсәдли чалышмалар, мүсаһибәләр апармага әлверишле имкан јарадыр.

Үмумијјәтлә, дәрси мүәсир гәләбләр баһымдан тәшкит етмәкдә бунлар фәјдалыдыр вә мүәллимә јакындан көрмәк едә билир.

Јери кәлмишкән тәклиф шәклиндә гејд етмәк истәрдим ки, Б. Ваһабзадәни «Фе'л» ше'рини дә IV сифин «Азәрбајчан дили» дәрслијинә дахил етмәк фәјдалы оларды.

V СИННФДӘ ФРАЗЕОЛОЖИ БИРЛӘШМӘЛӘРИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Ислам САЛМАНОВ

Масалы району, Калининскә мәктәбинин мүәллими

Азәрбајчан дилиндән систематик курсда шакирдләр сабит сөз бирләшмәләри һағгында илк дәрҗә оларағ V сифиндә мәлүмат адырлар. Бу јени мөвзуну сабит тәдрис етмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, сабит сөз бирләшмәләринин дилдәки ролуну шакирдләре изаһ етмәк тәләмдыр. Бу мәгсәдлә фразеоложи бирләшмәләрини әсас мөвзүсүләрини шакирдләре мәнимсәтмәк вә беләликлә оларда ајдын тәсәввүр јаратмағ олдуғча вачибдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, бу мөвзу башга мөвзуларә нисбәтән, шакирдләрин бөјүк марагына сәбәб олур. Бу, фразеоложи бирләшмәләрини тәбиәтилә, онларын јығчәм, долғун, образлы фикир ифадә етмәси илә бағлыдыр.

Мөвзунун тәдрисинә башлағыздән әввәл, мән шакирдләрини диггәтивә сөзүн һәгиги вә мәчәзи мәнасына чәлб едирәм; бу мәгсәдлә мөјјән нумунәләрини тәһлилинә апарырам. Бундан сонра гарыҗа белә бир проблемли суал гојурам: — Сөз бирләшмәләри дә мәчәзи мәнада ишләнә биләрми? Шакирдләри әдәбијат дәрслијиндәки мувафиг әсәрләр үзәриндә ахтарыш апармага чәлб едир, истичәдә бир нечә факт ортаја чыхарылмасынын тәһли едирәм. Мисалларын тәһлили әсасында шакирдләрдә тәсәввүр јарадырам ки, тәкчә ајры-ајры сөзләр гејил, сөз бирләшмәләри дә мәчәзи мәнада ишләнә билир. Шунунла әлағәдәр гејд едирәм ки, **дилләмәк** аштарышын дилимиздә **гулаг әсмағ**, **гулаг вермәк** вә с. кими ики сөзүн бирләшмәси илә дә ибадә етмәк мүмкүндүр. Көрүндүјү кими, **дилләмәк** мәфһумуну һәи бир сөзлә, һәм дә сабит сөз бирләшмәләри илә ифадә едәркән биз ејни мәнаны баша дүшүрүк.

Шакирдләр чох вахт сабит сөз бирләшмәләрини дилдә олған башга бирләшмәләрдә гарышдырырлар. Онларә баша

салырам ки, сабит сөз бирләшмәләринин башга сөз бирләшмәләриндән әсас фәрги мәчәзи мәнада ишләнмәләриндәдир. Бунлар башга бирләшмәләрдән фәргли олараг дилдә өзүнү һазыр шәкилдә көстәрир; биз онлары һиссәләрә ајырмадан бүтөв һалында ишләдирик. Башга бирләшмәләрдә исә белә дејил.

Сабит сөз бирләшмәләрини шакирдләрин дәриндән баша дүшмәләринә наил олмаг үчүн онлары мәти үзәриндә мүстәгил ишләтмәјә чәлб етмәк чох јахшы нәтичә верир. Бу мәгсәдлә әдәбијјатдан кечилмиш «Почт гутусу» һекајәсиндәки сабит сөз бирләшмәләрини мүәјјәнләшдирмәји — сечиб јазмағы тапшырама. Сонра нүмунәләри охутдуруп, һәмин сабит сөз бирләшмәләринин һансы үслуби имканлара малик олмасы — фикрин ифадәсиндә тәсирлилик, тәбиблик, ајдынлыг јарадыб-јаратмамасы әтрафында мүсаһибә апарырама. Шакирдләр сечдикләри сабит сөз бирләшмәләриндән бәзиләрини бир сөзлә әвәз етмәклә әлагәдар тапшырығымы да һәвәслә јеринә јетирирләр. Мәсәлән, јадына дүшмәк — хатырламаг; гејзи тутмаг—һирсләнмәк; үз гојмаг—кетмәк вә с.

Даһа сонра характерик образын дилиндә ишләнән сабит сөз бирләшмәләрини — идиомалары, аталар сөзләрини, мәсәлләрини сечиб јазмаг үзрә иш апарырама. Бу, шакирдләрин образ һаггында, онун дүнјакөрүшү, милли зүмрәси, тәмсиетдији синиф вә с. һаггында даһа ајдын вә даһа кениш билим әлдә етмәсинә көмәк көстәрмәк бахымындан да әһәмијјәтли олур.

Әдәбијјат дәрсләриндә кечилмиш вә ја синифдәнкәна оху материалы кими тапшырылмыш бәди әсәрләрдәки сабит сөз бирләшмәләрини сечиб јазмаг үзрә вердијим ев тапшырығы һәмин саһәдәки иши бир нөв давам етдирмәјә имкан јарадыр. Шакирдләрә сечдикләри сабит сөз бирләшмәләрини лүғәт шәклиндә тәртиб етмәк вә һәмин бирләшмәләри бирсөзлү гаршылығы илә лүғәт шәклиндә јазмағы да тапшырмаг фајдалы олур. Бу, дилимизин лүғәт зәнкинлији, ифадәрәнкәрәнклији һаггында онларын тәсәввүрләрини даһа да кенишләндирмәјә тәсир көстәрир.

Сонракы дәрсдә әдәби материаллар үзәриндә шакирдләрин «ахтарышларыны» давам етдирир, сабит сөз бирләшмәләринә даир онларын билијини даһа да кенишләндирмәјә вә дәгигләшдирмәјә сәј көстәрирәм. Бу мәшғәләдә шакирдләри әдәбијјатдан мүхтәлиф әдәби парчалар үзәриндә ишләдирир.

тәһлил јолу илә сабит сөз бирләшмәләринин характеринә онларын диггәтини чәлб едирәм. Апардығымыз ишин нәтичәси олараг шакирдләр үмумишләк, јени, көһнәлмиш вә с. кими сабит сөз бирләшмәләрини группашдырмаға сәј көстәрирләр. Бу тәснифаты дүзкүн апармалары үчүн онлары истигамәтләндирир вә лазыми изаһат верирәм.

Дилимиздә үмумишләк фраземләрә аид нүмунә истәнилән гәдәр олдуғуна көрә шакирдләр беләләринә мисал сечмәкдә чәтинлик чәкмирләр. Архаик вә неофраземләри фәргләндирмәк исә онлара бир гәдәр ағыр олур. Одур ки, шакирдләрә белә сабит сөз бирләшмәләринин бирсөзлү компонентини тапдырмагдан башлајырама. Бу мәгсәдлә ашағыдакы типли чалышмалардан истифадә едирәм.

ЧАЛЫШМА 1. Көз сөзүнүн иштиракы илә формалашмыш үмумишләк сабит сөз бирләшмәләрини тапыб алтындан хәтт чәкин.

Көз гојмаг, көз јетирмәк, көзә кәтирмәк, көз дикмәк, көз дән салмаг, көзү дәјмәк, көз алмаг, көзүнә ширин кәлмәк, көз вериб ишыг вермәмәк, көзү көтүрмәмәк, көз дағы чәкмәк, көзүнә јуху кетмәмәк, ағзыны ачыб көзүнү јуммаг, көзүнү дөјмәк, көзү су ичмәмәк, көзүн ајдын вә с.

ЧАЛЫШМА 2. Ашағыдакы архаик фразеоложи ваһидләри лексик ваһидләрлә әвәз един.

Тәнкә кәлмәк, корлуг чәкмәк, чин атына минмәк, тахта чыхмаг, гәм чәкмәк, кәм бахмаг, ган ағламаг, ган уддурмаг, күдаза вермәк, хор бахмаг, анд вермәк, дарда галмаг вә с.

ЧАЛЫШМА 3. Верилмиш неофраземләрдән истифадә едәрәк чүмләләр гурун.

Көзләри күлмәк, көздән пәрдә асмаг, көз кәздирмәк, чөрәк ағачы, үрәк сөзү, сәхавәт ганы, сөз азадлығы, фикир дәрјасы, кириш сөзү, гулаг јолдашы, кефи көк, вахтыны алмаг, гәрар чыхармаг, чана кәтирмәк вә с.

Бүтүн бунларла јанашы; грамматик тәһлил апараркән дә шакирдләрин диггәтини сабит сөз бирләшмәләринә чәлб едирәм. Грамматик тәһлил сабит сөз бирләшмәләринин нитгдәки јерини вә мәнасыны дүзкүн тәјин етмәјә вә шакирдләрин онлары даһа ајдын баша дүшмәләри вә рабитәсиз мәтидә фәргләндирмәләринә кениш имкан јарадыр.

Чүмлә тәһлилиндә сабит сөз бирләшмәләринин башга бирләшмәләрдән белә бир фәрги дә мејдана чыхыр ки, бу да сабит сөз бирләшмәсинин һиссәләрә ајрылмадан һәмишә чүмлә.

4. «Азәрбајҗан дили вә әдәбијјат тәдриси». № 1.

нин бир үзвү олмасыдыр; мäsэлән, сөз алмаг, үз чевирмэк бирләшмәләри чүмләнни бир мүрәккәб үзвү јериндә ишләннр.

Грамматик тәһлил үчүн ашагыдакы кими чүмләләрдән истифадә едирәм:

1) Мәндән асылы бир иш варса, де, чаныны алым. 2) Һәлә бир гулаг асын ону охујум. 3) Өмрүн узун, кефин көк олсун. 4) Тамара алычы гуш кими онун үстүнә чумду вә с.

Нүмунәләрдәки сабит сөз бирләшмәләринин мүхтәлиф үзвләри јериндә ишләндијини шакирдләрә баша салырам. Мә'лумдур ки, бә'зән сабит сөз бирләшмәләринин компонентләри арасына сөз дахил ола билнр. Бу да тәһлил заманы шакирдләрин чашмасына, сабит сөз бирләшмәсинин сәрһәдини онларын дәгиг мүәјјән едә билмәмәләринә сәбәб олур. Ашагыдакы нүмунәләри буна мисал көстәрә биләрәм.

1) Сәнин агрын мәним үрәјимә дүшсүн. 2) Онун бир сөзүнү мәктәбдә ики еләјән јохдур. 3) Чәби ләләни мән дә чох истәјирәм, үрәји чох назик инсандыр.

Бу кими чүмләләрин тәһлили дә шакирдләр үчүн марағлы вә фајдалы олур.

Үмумијјәтлә, сабит сөз бирләшмәләри мөвзусу дилимин бир сыра снрләри илә шакирдләри таныш етмәк үчүн кениш имканлара мәликдир. Бу имканлардан јерли-јериндә вә сәмәрәли истифадә едилмәси тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәк бахымындан чох фајдалыдыр.

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘ БӘҲСИНДӘ БӘ'ЗИ ЧӘТИН МӨВЗУЛАРЫН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Севн СЕВДИМАЛЫЈЕВ

Губадлы рајону, Фәрчан кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Мүрәккәб чүмлә тәдрисинә башларкән, илк нөвбәдә шакирдләрин садә чүмлә һаггындакы билијини јохлајырам (суал-чавабла). Сонра садә вә мүрәккәб сөзләр үзәриндә иш апарырам; шакирдләрә садә вә мүрәккәб сөзләрин хүсусијјәтләрини изаһ едирәм. Бу мәгсәдлә синфә ашагыдакы суалларла мүрачнәт едирәм:

— Мүрәккәб сөзләр ән азы нечә сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлир? Сөз илә чүмләнни фәрги нәдәдир? (Сөз битмиш бир фикри ифадә едә билмир. О, мүәјјән бир әләмәт, әшја,

мигдар, һәрәкәт вә с. билдирир. Чүмләдә исә битмиш фикри ифадә олунур.) — Мүрәккәб сөзүн хүсусијјәтини, сөзлә чүмләнни фәргини изаһ етдиниз; бәс мүрәккәб чүмләнни нечә тәсәввүр едирсиниз? (Мадам ки, мүрәккәб сөзләр ән азы ики сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлир онда мүрәккәб чүмлә дә ән азы ики садә чүмләнни бирләшмәсиндән әмәлә кәләтәкдир.) — Кәндимизин сакинләриндән олан Ағамурады, Мәммәдгулуну таныјырсыныз. Сизчә, Ағамурады бир нәфәр јохса ики нәфәр шәхс кими тәсәввүр едирик?

Сонунчу суала алдығым чаваба истинадән мүрәккәб чүмләнни маһијјәтини шакирдләр өзләри изаһ едирләр; нәтичә чыхарырлар ки: садә чүмләдә бир садә фикри, мүрәккәб чүмләдә исә бир мүрәккәб фикри ифадә олунур.

Апардығым мүсаһибәдән сонра ири һәрфләрлә плакат шәклиндә һазырлајыб јаздығым чүмләләри лөвһәнни үстүндән асырам. Шакирдләр орадакы садә вә мүрәккәб чүмләләри асанлығла ајыр едирләр.

Бунун ардынча мүрәккәб чүмләнни тәшкнл едән садә чүмләләрин әсас хүсусијјәтләринә аид изаһат иши апарырам: һәр бир садә чүмләнни мүстәгил мүбтәдаја вә хәбәрә, һабелә мүшәрәк мүбтәдаја вә мүхтәлифзаманлы хәбәрә мәлик ола билмәсини конкрет чүмләләрин тәһлилинә әсасән изаһ едирәм.

Нәтичә чыхарылып ки, садә чүмләнни бир, мүрәккәб чүмләнни исә ики вә даһа артығ грамматик әсасы олур.

Даһа сонра шакирдләрин диггәтини интонасија мәсәләсинә чәлб едирәм; онлар өјрәнирләр ки, биткинлик интонасијасы чүмләнни характеризә едән әләмәтләрдән бирдир. Мүрәккәб чүмләнни тәшкнл едән садә чүмләләрдән јалныз сонунчусу биткинлик интонасијасына мәлик олур.

Тәчрүбә нәстәрир ки, шакирдләр табесизлик вә табелилик әләгәләрини шүүрлу мәнимсәмәдикдә сонралар табесиз мүрәккәб чүмлә илә табели мүрәккәб чүмләнни гарышдырырлар. Буну нәзәрә аларағ мән ашагыдакы анлајышлара шакирдләрин мөһкәм јијәләnmәсинә хүсуси диггәт јетирирәм.

а) Табесизлик әләгәсиндә садә чүмләләр бир-бириндән асылы олмур, бир-бирини изаһ етмир, чүмләнни бири дикәр чүмләдәки фикри тамамламыр, садә чүмләнни биринә суал вериб (шәрт вә гарышылығ будағ чүмләләри мүстәсна ол-

маг шәрти илэ), дикәриндә һәмни суала чаваб алмырыг, һәр бир садә чүмлә мүстәгил вә бәрабәрһүгүглю олур.

б) Табелилик әлагәсиндә исә јухарыда гејд етдикләри-мизин әксини көрүрүк, садә чүмләләрин бири дикәриндән асылы олур, бир чүмләдә ирәли сүрүлән фикри дикәр чүмлә-тамамлајыр, чүмләнни биринә суал вериб, дикәр чүмлә-дә һәмни суала чаваб алырыг. Демәли, табелилик әлагәсин-дә чүмләләрдән бири әсас, дикәри исә ондан асылы олур.

в) Тәчрүбәләр (перфочалышмаларла иш) көстәрир ки, шакирдләр табесиз мүрәккәб чүмләләрдә олан заман, арды-чыллыг әлагәләрини чәтин фәргләндирирләр. Бу чәтишлији арадан галдырмаг үчүн садә вә асан бир үсулдан истифадә едирәм. Шакирдләрә чатдырырам ки, заман әлагәсиндә садә чүмләләрин јерини дәјишдирмәк олур; белә һалда мүрәккәб чүмләнни мәна вә мәзмунуна һеч бир хәләл кәлмир. Мәсә-лән, Гушлар һәрдән чивилдәшир, ағачларын јарпаглары пы-чылдашыр, сәрин мей әсир. Бу нүмунәдәки садә чүмләләрин јерини дәјишсәк, онларын арасындакы мәна әлагәси јенә дә заман әлагәси олараг галыр.

Ардычыллыг әлагәсиндә исә садә чүмләләрин јери, әсә-сән, сабит олур. Мәсәлән, Јаз кәлди, һава истиләшди, көчәри гушлар јенә өз јурдумуза гонаг кәлдиләр. Бурада садә чүм-ләләрдән һеч биринин јерини дәјишмәк олмаз.

Әлбәттә, мүрәккәб чүмләнни тәдрисиндә гаршыја чыхан чәтинликләр чохдур. Мән бу јазымда өз иш тәчрүбәмлә әла-гәдар анчаг бир нечә мәсәләјә тохунмагла кифәјәтләндим.

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ГРАММАТИК ГАЈДАЛАРЫН МҮГАЈИСӘЛИ ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Сәмәндәр РЗАЈЕВ

филоложки елмләр һәмизәди, Азәрб. ММТИ-һи методисти

Тәлими рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан ди-линин тәдриси Ленин милли сијасәтинә ујғун олараг һәјата кечирилир. Шакирдләрин бу дили мәһимсәмә просесиндә гаршылашдыгы чәтинликләри арадан галдырмаг мүнүм мето-дик проблемләрдән биридир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, рус мәктәбләриндә Азәрбај-чан дилиндән оху материаллары үзәриндә ишин сәмәрәли тәшкили грамматик гајдаларын рус дили илә мүгајисәли тәд-рисин шакирдләрдә практик нитг вәрдишләринин инкишафы-ны сүрәтләндирир. Бу, билдикләрин шүүрлу гавранылмасы-ны асанлашдырыр. Шакирдләр сөзләрдән истәдикләри мә-гамда ләзими конструкшалар тәртиб етмәји бачарыр, һөк-мүн ифадәсиндә сәһә јол вермирләр.

Мүәллим исим һаггында үмуми мәлүматы өјрәдәркән, тәкчә тәрифи, сөјләмәклә кифәјәтләнә билмәз. Бу мәгсәдлә V синиф дәрәсјиндәки 223 нөмрәли чалышма ијра едиләр-кән ким? суалынын рус вә Азәрбајчан дилләриндә ишләнмә мөгами барәдә изаһат иши апарылмалыдыр. Шакирдләр билмәлидирләр ки, ким? суалы рус дилиндә бүтүн чанлыла-рын адларыны билдирән сөзләрә верилдији һалда, Азәрбај-чан дилиндә бу суал јалғыз инсан адлары билдирән сөзләрә анд едилир. Дикәр чанлыларын адларыны билдирән сөзлә-рә исә нә? суалы верилир.

Мүәллим һәр јки дилдәки нитг һиссәләринин охшар чә-һәтләрини мүгајисә етмәји унутмамалыдыр. Миңкәчәшир шә-һәриндәки 2 нөмрәли мәктәбин Азәрбајчан дили мүәллими М. Абдуллајев өз дәрсләриндә мүгајисә пријомундан исти-фадәјә хүсуси диггәт јетирир. Мәсәлән, о, сифәтин тәдриси

просесиндә шакирдләрә өрәдир ки, рус вә Азәрбајчан дил- ләриндә сифәтин грамматик вәзифәси ејнидир; һәр ики дил- дә әшјанын әләмәтини билдирир. Лакин рус дилиндән фәрг- ли олага, Азәрбајчан дилиндә сифәтин хүсуси грамматик формасы јохдур. Рус дилиндә сифәтин бир суалы (какој?). Азәрбајчан дилиндә исә үч суалы вардыр: нечә? нә чүр һансы? Бунлардан нечә? суалы әсасән әләмәт билдирән, нә чүр? суалы кејфијјәт билдирән, һансы? суалы исә заман- мәкан әләмәтли сифәтләрә аид олур. Сонра гырмызы галстук, ширин алма, дүнәнки сөһбәт исми бирләшмәләрини ләв- һәјә јазыр вә изаһат иши апарырам. Мәлум олур ки, крас- ныј галстук, сладкоје јаблоко вә вчерашныј разговор бирләш- мәләринин биринчи тәрәфләри какој? суалына чаваб верир. Азәрбајчан дилиндә бу сөзләр мұвафиг олага нечә?, нә чүр?, һансы? суалларыны тәләб едир, әшјанын әләмәт, кејфијјәт вә заманлы әләмәтини билдирир.

Минкәчевир шәһәриндәки 10 нөмрәли бејнәлмиләл мәк- тәбин Азәрбајчан дили мұәллими Ә. Әскәров да грамматикаја аид мәшгәләләри марағлы тәшкил едир. О, Азәрбајчан дилиндәки чүмләләрдә сөзләрин сыраланмасындан бәһс едәр- кән, шакирдләрә өрәдир ки, әкәр рус дилиндә хәбәр чүмлән- нин әввәлиндә вә ортасында ишләнирсә, Азәрбајчан әдәби ди- линдә хәбәр һәмишә чүмләннин ахырында кәлир. Мәсәлән, **Биз евә ахшам гајыдачағыг** —Мы вечером возвратимся до- мој.

Мұәллим мұбтәда һағгында сөз ачаркән белә мұгајисә- дән истифадә едә биләр: рус дилиндә мұбтәда чүмләннин ис- тәнилән јериндә ишләндији һалда, Азәрбајчан дилиндә чүм- ләннин әввәлиндә вә ортасында кәлир. Мәсәлән, **Пионерләр дә Тофиг һүсејновун гәһрәманлығы һағгында данышдылар** —О героизме Тофика Гусејнова говорили и пионеры.

Тәчрүбә кәстәрир ки, шакирдләр тәркибләрдән исти- фадә едәркән даһа чох сәһвә јол верир, бунлары ана дилин- дә өрәндикләри кими дејир вә јазырлар. Бу чәтинлији ара- дан галдырмағ мұәллимдән кәркин әмәк вә сәј тәләб едир. Шакирдләр билмәлидирләр ки, рус дилиндә фе'ли сифәт тәркиби аид олдуғу чүмлә үзвүндән веркүллә ајрылыр вә он- дан сонра ишләнир. Азәрбајчан дилиндә бунун әкси мұша- һидә олунур: аид едилән сөздән әввәл кәлир, веркүл гојул- мур. Һәмин фәрг «Естафети гәбул едән оғлан мәним гарда- шымдыр» (Малчик, принимавшиј естафету мој брат) чүмлә-

синдә ашкар көрүнүр. Мұәллим өз изаһатыны бу чүр дил фактлары әсасында апардығда, шакирдләр мөвзуну шұурлу сурәтдә гаврајыр, өрәндикләрини нитг просесиндә тәтбиг едирләр. Бу мәгсәдлә шакирдләри әмәли чалышмалар үзә- риндә ишләтмәк тәләб олунур. Доғрудур, мөвчуд дәрслик- ләрдә белә чалышмалар чох аздыр, лакин бу, мәсәләјә мұәл- лимин башдансовду јанашмасына һағг газандырмыр. Мұ- әллим өзү мұвафиг парчалар сечмәли, гаршыја чыхан гүсур- лары арадан галдырмаға чалышмалыдыр.

Мұгајисәдән тәкчә морфолокија вә синтаксисин тәдри- синдә дејил, фонетиканын өрәдилмәси просесиндә дә исти- фадә етмәк мұмкүндүр. Рус дилиндә тәһсил алан шакирдләр, адәтән, дилимиздәки спесифик сәсләри тәләффүз едәркән сәһ- вә јол верирләр. Белә сәсләрин әксәријјәтиндәки хүсусијјәт- ләр өзүнү рус дилиндә, еләчә дә харичи дилләрдә кәстәрә би- лир. Тутаг ки, мұәллим (к) сәсинин дејилиши вә јазылышыны шакирдләрә өрәтмәлидир. О, бу сәсин тәләффүзүнү рус ди- линдәки бә'зи сөзләрдә (г) сәсинин тәләффүзү илә мұгајисә едә биләр. Мәсәлән, «гитара» сөзүндәки (г) сәси Азәрбај- чан дилиндәки (к) кими тәләффүз олунур.

Бүтүн дејиләнләрдән белә нәтичәјә кәлмәк мұмкүндүр ки, тәлими рус дилиндә олан мәктәб шакирдләринин Азәр- бајчан дилини өрәнмәси просесиндә гаршыја чыхан чәтин- ликләри мұәллим өз јарадычы әмәји сәјәсиндә арадан гал- дыра биләр. Бунунла белә һәмин чәтинликләрин арадан гал- дырылмасы дәрсликләрдә дә нәзәрдә тутулсајды, даһа әлвә- ришли олар, мұәллим вә шакирдләрин ишини хејли асанлаш- дырарды.

РУС МӘКТӘБЛӘРИНИН IV—VII СИНИФЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

(1977—78-чи тәдрис или үчүн)

IV СИНИФ

I рүб (19 саат)

Кириш мұсаһибәси («Сән јај тә'тилини нечә кечирдин?» мөвзу- су үзрә); «Јенидән мәктәбә» (§ 1) мәтни; 1 вә 2-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 2) 3—9-чу чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 3) 9—13-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 4) Шәхс әвәзлик- ләри вә заман шәкилчиләринә аид 14—18 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 5) «Па- (шәкилләр үзрә иш); «Галиб» мәтни үзәриндә иш—1 саат. 6) «Па- (шәкилләр үзрә иш); «Елдар вә Сона» (§ 3) мәтни вә 20-чи јыз» мөвзусунда нитг мәшги; «Елдар вә Сона» (§ 3) мәтни вә 20-чи

чальшма үзөриндө иш—1 саат. 6) Фе'лини заманлары. **Һарада? Һарадан?** суалларына аид 21—26-чы чальшмалар үзөриндө иш; «Арифин сыйшасы». «Мөн ону тапшышам» мөтиллөрү—1 саат. 7) «Дирриндө» (§ 4) мөтин; 28—29-чу чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 8) 30—35-чи чальшмалар (Доккиллөр үзрә шакирдләрнин иштигинин ишишафы) үзөриндө иш—1 саат. 9) Жазы тахтасындан (китабдан) көчүрмә жазы, дүгөт материалы үзрә имла вә сөһваләрин тәһлили—1 саат. 10) «Паңыз» ишети үзөриндө нитг мәшги; «Паңыз» (§ 5) ше'ри (эзбөр); мүбтәдә вә хәбәр һаггында мө'лумат. Хәбәрнин чүмлөдәлери; 38—41-чи чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 11) «Паңызда» мөвазусунда нитг мәшги; «Ахшад» (§ 6) мөтин, 44—45-чи чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 12) 46, 49, 50-чи чальшмалардакы диалогларын охумаг; 48—50-чи чальшмалар вә «Чүчәләрим» ше'ри (эзбөр)—1 саат. 13) Нитг мәшги; «Таркида» (§ 7) мөтин үзөриндө иш—1 саат. 14) Шифаһи вә Жазылы иштигин ишишафы; 52—58-чи чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 15) «Дурна гатары» мөтин; 59—60-чы чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 16) Имла жазы; «Наркиза» («Имла вә ифада мөтиллери мөчмүәси», сөһ. 14)—1 саат. 17) Бојук Октјабр бајрамы һаггында сөһбәт; «Бојук бајрам» (§ 8) мөтин; иштабдакы вә мөвазүдә элағәдәр баһиға шәкилләр үзөриндө иш; мөтиң суаллар төртиб етмөк—1 саат. (Мүәллим Бојук Октјабр бајрамы мунасибәтигә дивар гәзети (шакирдләрнин көмәҗилә) чыхардыр, шакирдләр шифаһи ше'р вә рәгсәлә мәктәб сөһәрчикләри көчәләриндө чыгыш едирләр. Буна мүәллим бајрама бир ај галмыш һазырлыг көрүр). 18) Октјабр бајрамы ше'ри (эзбөр), 63—65—68-чи чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 19) Бојук Октјабр бајрамына аид кенгилеши материаллар үзөриндө иш; иш давамы (тәҗрибә) бајрам шәкилләрин мөвазусу үзрә сөһбәт—1 саат.

II рүб (14 саат)

1) Нитг мәшги («Паңыз» мөвазусу үзрә); «Афөрин гылым» (§ 9) мөтин (роһлар үзрә охумаг вә суаллара чаваб); 71—72-чи чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 2) 73—79-чу чальшмалар үзөриндө шифаһи вә жазылы иш (шәкилләр үзөриндө сөһбәт)—1 саат. 3) «Автобус вағзалында» (§ 10) мөтин, 80—81-чи чальшмалар үзөриндө иш (шифаһи төрчүмә)—1 саат. 4) 83—88-чи чальшмалар үзөриндө иш; «Нефт» ше'ри (эзбөр)—1 саат. 5) «Фабрикда» (§ 11) мөтин, 9—94-чу чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 6) 96—101-чи чальшмалар үзөриндө иш. Тикеш фабрикада» мөтин—1 саат. 7) «Ушарларын арзусу» (§ 12) мөтин, 103—106-чы чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 8) 108, 109, 112, 113-чу чальшмалар үзөриндө иш; «Камалы арзусу» мөтин—1 саат. 9) «Достлар» (§ 13) мөтин үзөриндө иш—1 саат. 10) «Построфлу сөзләрнин төләффүзү»; 116—118, 123, 124-чи чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 11) Нитг мәшги; «Бизим кулдимиз» (§ 14) мөтин; 127—134-чу чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 12) Јохлама имла, «Китабхана» («Имла вә ифада мөтиллери мөчмүәси» сөһ. 14)—1 саат. 13) «Шөһәрнин күчәләриндө» (§ 15) мөтин; 135—136-чы чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 14) Сөздүзәлдичи шәкилләр, спесифик һәрфләр вә фе'ләрә дәир 139—143-чу чальшмалар үзөриндө иш; Лени ил бајрамына аид суаллар әтрафында сөһбәт—1 саат.

V СИННФ

I рүб (19 саат)

1) «Мөктәбә чағырыш» ше'ри; «диалог», «Илк күн» (§ 1); шәкилләр үзрә сөһбәт вә суаллара чаваб; 1—4-чу чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 2) «Бизим синиф» (§ 2) мөтин; 7—11-чи чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 3) «Синиф отагымызы тәмиз сахлајырыг» (§ 3) мөтин; 12—19-чу чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 4) «Бөјүкләрә һөрмәт» (§ 4) диалог; нәгли вә суал чүмлөлөринә аид гајда вә 21—24, 28-чи чальшмалар үзөриндө иш; «Москва» ше'ри (эзбөр)—1 саат. 5) «Достлуг мәктубу» (§ 5) мөтин; миғдар сајлары вә фе'лини заманларына аид биликләрнин мөһкәмләндирилмәси; 29—33-чу чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 6) «Ешг олсун» (§ 6) мөтин; ишда чүмлөсинә аид гајда вә 36—40-чы чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 7) «Елчин вә Назим» (§ 7) мөтин, 41—45-чы чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 8) «Ипсан вә космос» (§ 8) мөтин; 46—49-чу чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 9) «Бақы» (§ 9) мөтин үзөриндө иш (китабдакы вә әләвә шәкилләрдән истифада етмөклә); суаллара чаваб жазы—1 саат. 10) «Театр» (§ 10) (шәкилләр үзрә сөһбәтләр) мөтин; хәбәр һаггында мүәллимнин мө'луматы; 62—67-чи чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 11) «Чанлы күшәдә» (§ 11) мөтин; 68—73-чу чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 12) «Әни бојук мунафат» (§ 12) мөтин үзөриндө иш—1 саат. 13) Тамамлыг һаггында аилајыш; 74—78-чи чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 14) «Сағламлыг һәр шејдән үстүндүр» (§ 13) мөтин; 79—82-чи чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 15) «Мөктәбимизни китабханасы» (§ 14) мөтин (шакирдләр мөтиң аид суаллар төртиб едирләр); 84—87-чи чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 16) Имла жазы—1 саат. 17) «Иштиаатчыларын көмәҗчиси» (§ 15) мөтин; тө'ли һаггында аилајыш вә 92—95-чи чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 18) «Диалог» (16 §); эрфлик һаггында аилајыш; 100—104-чу чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 19) Бојук Октјабр бајрамы һаггында шакирдләрнин сөһбәтини тәшкил етмөк (мүәллим техникин исентәдән истифада едәрәк диафильм көстәрә биләр); «Ленин Јолу илә» (§ 17) ше'ри (эзбөр); 106—110-чу чальшмалар үзөриндө иш (шифаһи)—1 саат.

II рүб (14 саат)

1) «Сиз бајрамы нечә кечирдиниз?» суалы әтрафында сөһбәт; «Сөһбәт» (§ 18) мөтин (суал-чаваб); 111—115-чи чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 2) «Синиф отагы» (§ 19) ше'ри (эзбөр); «ә» спесифик сәсинә аид гајда вә 117—119-чу чальшмалар үзөриндө иш—«Азәрбајҗан әлифбасы» (эзбөр)—1 саат. 3) «Сөһбәт» (§ 20) мөтин; «Мишкәчевир» ше'ри (эзбөр); 120—124-чу чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 4) Нитг мәшги («Синифдә», сөһ. 92, суаллар әтрафында сөһбәт); «Кој-көл» (§ 21) мөтин; «Вәновша» ше'ри (эзбөр); 125—128-чи чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 5) «Өзүм јаратмаг истәрдим» (§ 22) мөтин; «ә» спесифик сәси (гајда); 130—137-чи чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 6) «Ана мөһәббәти» (§ 23) мөтин; Ү спесифик сәсинин төләффүзү (гајда) вә буна аид 138—142-чи чальшмалар үзөриндө иш—1 саат. 7) Нитг мәшги («Мөктәбә», сөһ. 92); «Чүчәләр» (§ 24) ше'ри (эзбөр); «ч» спесифик сәси (гајда); 143—146-чы чальшмалар үзөриндө иш—1 саат.

фик сәсинә аид 146-чы чалышма үзәриндә иш—1 саат. 8) «Јади-кар» (§ 25) мәтни; суаллара јазылы чаваб;—1 саат. 9) «Сичан вә гурбага» (§ 26) мәтни; «г» специфик сәсинә аид гајда вә 154—156-чы чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 10) «Арифин ловгалыгы» (§ 27) мәтни; «к» специфик сәсинә аид гајда вә 159—163-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 11) Специфик сәсләрә аид Јохла-лышмалар үзәриндә иш—1 саат. 12) «Хәзәр» (§ 28) ше'ри (әзбәр); «һ» специфик сәси вә буна аид 164—167-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 13) Јени ил, јолка бајрамы һаггында (шәкилләр үзәрә) сөһ-бәт; «Мәктәбјаны сәһәдә» (§ 29) мәтни; «к» самитинин Азәрбајчан дилиндә теләффүзү; 171—173-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 14) Рүблүк тәкрар—1 саат.

VI СИНИФ

I рүб (19 саат)

1) «Пионер дүшәркәсиндә бир ахшам» (§ 1) мәтни; 1—4-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 2) «Илк көрүш» (§ 2) диалогу (ролларла охумар); мигдар сајлары; 10—13-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 3) «Дүнјада ән бөјүк һейван» (§ 3) мәтни; 14—19-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 4) «Евдарлыг кабинети» (§ 4) мәтни; 20—22-чи чалышмалар—1 саат. 5) Сыра сајлары вә она аид 26—28-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 6) Нитг мәш-ги («Пајыз» мөвзусунда) «Нефт дашлары» (§ 5) мәтни; 29—31-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 7) «Сәрраст атычы» (§ 6) мәтни; 34—37-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат; 8) Сајларын јазылышы гајдалары вә буна аид 38—43-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 9) «Низами музеји» (§ 7) мәтни; 44—48-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 10) Мигдар сајларынын һалланмасы; 49—51-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 11) 52-чи чалышма үзәрә јазы иши; 53-чү чалышма үзәриндә иш—1 саат. 12) «Саат нечәдир?» (§ 9) мәтни; 58—61-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 13) «Горхмаз тәјјарәчи» (§ 10) мәтни; 62—64-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 14) «Сөһбәт» (§ 11) мәтни; сајлара аид би-ликләрин мөһкәмләндирилмәси; шәхс әвәзликләри; 68, 71, 74, 77-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 15) «Сиз китабларынызы нечә сахлајырсыныз?» (§ 12) мәтни үзәриндә иш—1 саат. 16) Имла јазы. «Кәнд мәктәби», («Имла вә ифадә мәтнләри мәчмуәси» сәһ. 22)—1 саат. 17) Шәхс әвәзликләри вә онларын һалланмасы; 80—86-чы ча-лышмалар үзәриндә иш—1 саат; 18) «Октјабр күнәши» (§ 8) мәт-ни үзәриндә иш—1 саат. 19) Нитг мәшги; 54—57-чи чалышмалар үзә-риндә иш—1 саат.

II рүб (14 саат)

1) «Сиз бајрамы нечә кечирдиниз?» суалы әтрафында сөһбәт. «Сөһбәт» (§ 13) диалогу; 89—93-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат; 2) «Бизим дүшәркәмиз» (§ 14) ше'ри (әзбәр); 94—98-чи ча-лышмалар үзәрә иш—1 саат. 3) «К. Маркс вә ушаглары» (§ 15) мәтни; 99—101-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 4) Ишара

әвәзликләри; о, бу, елә, белә, һәмнин вә онларын һалланмасы; 103—106-чы чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 5) «Шаһ вә хидмәтчи» (§ 16) мәтни; 107, 109—111-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 6) «Алјоша вә китаб» (§ 17) мәтни; суаллара јазылы чаваб—1 са-ат. 7) Ишарә әвәзликләринин дәјишмәсинә аид гајда; 118—121-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 8) «Гәрибә һадисә» (§ 18) мәт-ни; 122, 124-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 9) «Нафталан» (§ 19) мәтни; 126—127-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 10) Фе'лин заманларына аид билликләрин тәкрары; 128—132-чи ча-лышмалар үзәриндә иш—1 саат. 11) Имла јазы: «Володја Улјанов» («Имла вә ифадә мәтнләри мәчмуәси», сәһ. 24)—1 саат. 12) «Бај-гушларын сөһбәти» (§ 20) мәтни; 133, 135, 136-чы чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 13) Јени ил барәдә сөһбәт (шәкилләр үзәрә); «Јени ил ахшамы» (§ 21) ше'ри (әзбәр); 140—142-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 14) Мәсдәр вә онун һалланмасы; 143—146-чы чалышмалар үзәриндә иш вә рүблүк тәкрар—1 саат.

VII СИНИФ

I рүб (19 саат)

1) «Сиз јај тә'тилини нечә кечирдиниз?» суалы әтрафында сөһбәт вә С. Вургун һаггында мүүллимин мәлуматы; «Азәрбајчан» (§ 1) ше'ри (әзбәр); «Республикамыз» (§ 2) мәтни үзәриндә иш—1 саат. 2) «Советләр өлкәси» (§ 3) мәтни, «Вәтән» (§ 4) ше'ри (әзбәр)—1 саат. 3) «VI синифдә фе'лә аид кечилмишләрин тәкрары» (§ 5); 1—4-чү чалышмалар үзәриндә иш; «Мәркәзи комитә» (§ 6) ше'ри—1 саат. 4) Фе'лин әмр формасы; 1—4-чү тапшырыглар үзә-риндә иш; «Јаз күнләри» ше'ри—1 саат. 5) «Бакы бизим фәхри-миздир» (§ 8) мәтни (әјани вә техники вәситәләрдән истифадә олун-масы мәсләһәт көрүлүр); мәтнә аид суаллар тәртиб етмәк; 3—4-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 7) «Улдузлу папаг» (§ 10) мәт-ни. 1, 4, 5-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 8) «Дүшәркәмиз» (§ 11) ше'ри (әзбәр); «Фе'лин лазым формасы» (§ 12), 1—3-чү ча-лышмалар үзәриндә иш—1 саат. 9) «Бүтүн дүнја сүлһ истәјир» (§ 13) мәтни; суаллара јазылы чаваб—1 саат. 10) «Фе'лин арзу формасы» (§ 15), 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 11) «Киров» (§ 16) мәтни. 1—3-чү чалышмалар үзәрә иш—1 саат. 12) «Бакы» (§ 17) ше'ри; «Фе'лин вачиб формасы» (§ 18); 1, 2-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 13) «Көј көл» (§ 19) мәтни; 1—5-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 14) «Москва» (§ 20) мәтни (шәкилләр үзәрә иш); 1—4-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 15) «Фе'лин шәрт формасы» (§ 21); 1, 2-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 16) Имла: «Үзејир Һачыбөјов» (сәһ. 26)—1 саат. 17) «Јахшылыг» (§ 23) мәтни; «Һикмәтли сөзләр»; 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 18) «Бөјүк Октјабр бајрамы» һаггында сөһбәт (бу бајрам мүнәсибәтилә дивар гәзети чыхарылып вә маһнылар өјрәдилир, әјани вәсәнтдән истифадә едилир); «фе'ли баглама» (§ 24); 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 19) «26 Бакы комиссары» (§ 25) мәтни (әјани вәсәнт вә техники вәсәнтәләрдән истифадә едилир) үзәриндә иш—1 саат.

II рüb (14 саат)

1) «Сиз бајрамы нечә кечирдиниз?» суалы әтрафында сөһбәт: «Ананын севинчи» (§ 26) диалог; мәтнә суаллар тәртиб етмәк: 1—3-чү тапшырыглар үзрә иш—1 саат. 2) «Пајыз» (§ 27) ше'ри (әзбәр); суаллара чаваб (шәкилләр үзрә сөһбәт); «фе'ли сифәт. Фе'лин вә сифәтин әләмәтләри» (§ 28); гәјдалар вә 1—3-чү тапшырыглар үзәриндә иш—1 саат. 3) «Партијамыз» (§ 29) ше'ри; «Владимир Илич Ленинни иш режими» (§ 30) мәтни; суаллара чаваб—1 саат. 4) «Ленин бајрагымыздыр» (§ 31), «Шанлы Октјабр» (§ 32) ше'ри; суаллара чаваб вә 1—4-чү тапшырыглар үзәриндә иш—1 саат. 5) «Бөјүк Октјабр социалист ингилабы» (§ 33) мәтни; суаллара жазылы чаваб—1 саат. 6) «Мүәллимләрим» (§ 34) ше'ри; 1—4-чү чалышмалар; аталар сөзү—1 саат. 7) «Уста шакирдинин еви» (§ 35) мәтни; суаллара чаваб вә 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 8) «Оглан вә Ленин» (§ 36) мәтни; суаллара чаваб—1 саат. 9) «Зәрф вә онун нөвләри» (§ 37); гәјданын изаһы вә һәмийн §-дакы тапшырыглар үзәриндә иш—1 саат; 10) «Гыш» (§ 38) ше'ри (китабдакы вә әләвә шәкилләр үзрә гыш һаггында сөһбәт); суаллара чаваб—1 саат. 11) Суаллара чаваб жазы: «26 Бакы комиссары» мәтни үзрә (§ 25, сәһ. 49)—1 саат. 12) «Он беш гардаш» (§ 22) ше'ри; «Максим Горки Бакыда» (§ 39) мәтни, мәтнә суаллар тәртиб етмәк—1 саат. 13) «Јенә сән мәним атамсан» (§ 40) мәтни; 1—5-чи чалышмалар үзәриндә иш— (120-чи сәһифәдәки «Бу күн тәзә ил кәлир» (§ 4) ше'ри әләвә олараг кечилір)—1 саат. 14) Рүблүн тәкряр—1 саат.

III. ШЫХӘЛИЈЕВА,

Азәрб. ММТИ-нин кабинет мүддир.

Билгиснигәли...

Мөшһүр рус тәмсилләни И. А. Крылов илк тәмсилләни 38 јашында өзәркән ирәмишдыр.

Үзејир Нәиббәјовун «Лејли вә Мәчнун» операсына (1908-чи ил илк тамашасына) Әбдүррәһимбәј һагвәрдјев дирижорлу етмишди.

Италийәли Чүсеппе Метсофанта (1774—1849) Болон университетиндә дәрс берди: о, 58 дилдә даныша билди.

Алман археологу Һерих Шлиман (1822—1890) бир дили, һәтта ән четин дили 6—8 һәфтәлә ојрәнә билди.

Бәдии әсәрләрин дили

БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ДИЛИНДӘ ФРАЗЕОЛОЖИ СЕМАНТИКА

Фазил ӘҺМӘДОВ

Азәрбајчан ССР ЕА Нәсимни адына Дилчилик Институтунун аспиранты

Јазычы дилини үмумхалг дили илә бағлајан, «Халг дилини тәрәвәтини, күчүнү, көзәллијини» (В. Г. Белинский) өзүндә әкс етдирән фразеоложи ваһидләр бәдии әсәрләрин дилиндә чох зәнкин семантик хүсусијәтләрә малик олур. Сәнәткәрын фәрди үслубундан, мәгсәдидән асылы олараг мүәјјән бир ифадә дүшдүјү јени «мүһитдә»—мәтндә көзләнилмәдән јени бир мә'на кәсб едә билир вә нәтичә е'тибарилә гүввәтли ифадә васитәси јаранмыш олур.

Үмумијјәтлә, фразеоложи ваһидләрин семантик хүсусијәтләриндән бәһс етмәк—бир тәрәфдән бу вә ја дикәр мәтндә мә'нанын үмуми тәләбиндән асылы олараг бу ифадәләрин потенциал имканларыны ашқара чыхармаг демәкдирсә, о бири тәрәфдән сәнәткәрын әдәби бәдии дилин хәзинәсини нечә вә һансы васитәләрлә зәнкинләшдирдијини, әдәби дилимизни инкишаф хәттиндә онун «өз сәси» (С. Вургун)—үслубуну, фәрди јарадычылык манерасыны мүәјјән етмәк демәкдир. Буна көрә дә һәр һансы бир әсәрин дил вә үслуб хүсусијәтләринин тәһлили заманы фразеоложи ваһидләрдән данышдыгда онларын синонимлик, омонимлик вә чохмәналылык кими хүсусијјәтләринин дә ајдынлашдырмаг вачиб бир мәсәлә кими гаршыја чыхыр. Биз бу мәгаләдә һәмийн мәсәләләрдән бәһс етмәјә чалышацағыг вә фикримизи әсасландырмаг үчүн конкрет бир јазычынын—XVIII әср Азәрбајчан реалист ше'ринин ән көркәмли нүмәјәндәләриндән олан М. В. Видадинин ше'рләриндән истифадә едәчәјик.

Фразеоложи ваһидләрин синонимлији

Бәдии әсәрләрин дилини зәнкинләшдирән синоним фразеоложи ваһидләр фикри һәртәрәfli, образлы вә дәгиг вермәк үчүн јазычынын әлиндә әлверишли ифадә васитәсинә чевриллр. Бәдии әсәрләрдә белә синоним чәркә нә гәдәр кениш олса, онун дили о гәдәр зәнкин олур вә сәнәткарын үмумхалг данышыг дилинә олан мүнәсибәти ајдынлашыр.

Буну Видадинин әсәрләрини нәзәрдән кечирәндә ајдын көрүрүк. Мәсәлән, «севмәк», мә'насыны билдирмәк үчүн шаир көрүн нә гәдәр фразеоложи ваһиддән истифадә етмишдир: **көнүл вермәк—мејил салмаг—бәнд олмаг — дил вермәк — ешг атәшинә јанмаг—ода дүшмәк—хәјала дүшмәк вә с. Бүтүн бунлар бу вә ја дикәр дәрәчәдә һәмнин инчә һиссин образлы, тәбни шәкилдә ифадәсинә хидмәт етмишдир. Видади һәр сәтрдә «севмәк» сөзүнү тәкрат етмәмәк үчүн һәр дәфәдә мүхтәлиф фразеоложи ваһид ишләтмишдир:**

Дүшүбдүр хәјалым јарын рүјунә,
Чан гушу бәнд олуб зүлфүн мујинә,
Салыбдыр мејлини јарын кујинә,
Әгли-һушум мәнән бикәнәләнмиш.¹

Инди исә «кәдәрләnmәк» мәзмунуну верән синоним чәркәјә нәзәр салаг: **гәм јемәк — гәм чәкмәк — көнлүнә гәм долмаг — пәришанлыг тапмаг — гәм кәлмәк — аһ чәкмәк — гәм сәмәндин минмәк — гәзәб, гәһәр чәкмәк — дәрд-гәм алмаг — дәрдү сәр чәкмәк вә с. Халгын дәрдинә шәрик олан, өз дүшдүјү үмидсиз вәзијјәтини ичтиман кәдәрлә бағлајан Видади һәмнин мәзмуну бүтүн инчәликләринә гәдәр билдирмәк үчүн үмумхалг дилинин имканларындан бачарыгла гидаланмышдыр.**

Бир чәһәти дә гејд едәк ки, фразеоложи ваһидләрин синоним кими чыхыш етмәсиндә фе'лләрин ролу чох бөјүкдүр. Бу, Азәрбајчан дилиндә фе'лләрин үслуби-семантик имканларынын кенишлијиндән, онларын фразеоложи ваһид јарадычылыгында јазычынын әлиндә даһа еффектли бирләшмәләрин әмәлә кәлмәси үчүн зәнкин «хаммал» ролуну ојнамасындан ирәли кәлир. Фе'лләр санки мәнз фразеоложи ваһидләрин тәрки-

¹ Мәгаләдәки мисаллар Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлҗан малары фондунда сахланылан мәнбәләрдән вә М. В. Видади әсәрләринин 1957-чи ил нәшриндән көтүрүлмүшдүр.

биндә өз потенциал күчүнү, рәнкарәнклијини көстәрмәјә имкан тапыр, бәлкә дә ајрылыгдә ади вәзијјәтдә нәзәрә чарпмајан чох мараглы хүсусијјәтләр көзләнилмәдән мејдана чыхыр.

Фразеоложи ваһидләрин омонимлији

Мә'лумдур ки, омонимлик сәсләнмәчә ејни, мә'нача мүхтәлифлик демәкдир.¹ Чох вахт бу мәсәләдән данышаркән илк нөвбәдә сөзләрин омонимлији гејд олунур. Лакин дилимиздә, һәмчинин бәдии әсәрләрдә ишләдилән бир сыра фразеоложи ваһидләри диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә онларын омоним кими чыхыш етдији ајдын олур. Мәсәлән, үмумхалг дилиндә дил вермәк ифадәсинә раст кәлирик. һәмнин ифадә «кими исә өјрәтмәк, баша салмаг» мә'насыны билдирир. Лакин заһирән бу ифадәјә ошар, мә'нача фәргли бирләшмә Видадинин бир гошмасындан кәтирдијимиз ашагыдакы мисалда «вурулмаг, көнүл вермәк» мә'насында ишләнмишдир:

Јенә бир лејливәш јарә дил вердик,
Көнүл Мәчнун тәки диванәләнмиш.

Һәмнин фразеоложи ваһидләрин омоним кими чыхыш етмәсини ајдынлашдыраг. Мәсәлә бурасындадыр ки, «баша салмаг, өјрәтмәк» мә'насыны билдирән «дил вермәк» ифадәсинин һәр ики компоненти халис Азәрбајчан сөзләриндән ибарәтдир. Икинчи ифадәдәки «көнүл, гәлб» мә'насыны верән дил сөзү исә фарс мәншәлидир. Демәли, бу ики фразеоложи ваһидин омонимлик тәшкил етмәсинин сәбәби онларда мүхтәлиф мәншәли омоним лексик ваһидләрин олмасыдыр. Ону да гејд едәк ки, бу ифадәләрин омонимлијиндән классик поезија дилиндә кениш истифадә олунмушдур.

Компонентләри халис Азәрбајчан мәншәли фразеоложи ваһидләр дә омоним кими чыхыш едә биләр. Буну ашагыдакы мисалларда көрмәк олур:

Артды говға, үз вериб һәр ләһзә бир чәнкү, чидал,
Билирдим мән, фәләк вермәз висалә чох да үз...

Бурадакы омоним үз вермәк фразеоложи ваһидләри биринчи мисалда «һадисәнин, һәрәкәтин башланмасы» («фи-

¹ Бах: С. Чәфәров, Муәсир Азәрбајчан дили (Лексика). «Мәриф» нәшријјаты, Бақы, 1970, сәһ. 24.

ланкәсә бәдбәхтлик үз вериб» ифадәсиндәки мә'на), сонрақы мисалда исә «имкан вермәк» мә'насында ишләнмишдир. Һәм мин фразеоложи омонимлијә бу күнкү дилимиздә тез-тез раст кәлирик.

Фразеоложи ваһидләрин чохмә'налылығы

Мүхтәлиф мә'на чаларына малик сөzlәрә чохмә'налы сөzlәр дејилір. Јә'ни бә'зән бир сөз өзүнүн конкрет мә'насындан башга мүәјјән мә'на чалары илә она јахын мә'налы әш-ја, һадисәни дә ифадә едир.¹ Фразеоложи ваһидләр дә сөzlәр кими чохмә'налы ола билір. Бәдин әсәрләрин дилиндә фразеоложи ваһидләрин мүәјјән мәтн дахилиндә мәһз һансы мә'нада ишләндијини дәгигләшдирмәјин бөјүк әһәмијјәти вар. Бу, мүәллифләрин фикрини ајдынлашдырмаға, сәнәт-карын сөzlәрдән истифадә усталығыны мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едир.

Чан вермәк фразеоложи ваһидинин Видадинин ше'рләриндәки мә'наларына баһаг:

1. Верәсән чаныны бир чанә ки, мин чанә дәјәр...
2. Верә хәстә гүрбәтдә чан, баш јадлар гучагында.

Көрүндүјү кими, шаир **чан вермәк** ифадәсини биринчи мисалда «сәвкисинә чаныны гурбан етмәк», икинчидә исә «өлүмчүл вәзијјәтдә олмаг» мә'насында ишләтмишдир. Бөјүк шаир Нәсими һәммин ифадәнин үчүнчү бир мә'насындан да («Дирилтмәк, чана кәтирмәк») истифадә етмишдир.

Бимарә чан верәр сәнин, еј чан ләбин...

Ган төкмәк фразеоложи ваһиди дә бәдин әсәрләрин дилиндә чохмә'налы ифадә кими чыхыш едир. Мәсәлән. Видадинин ше'рләриндә һәммин ифадәнин «агламаг» вә «әзаб вермәк» мә'наларына раст кәлирик:

1. Ган төкәр хәстә Видади ки, демишдир вазеһ, Көклүмүн дидеји-кирјан кими фәвварәси вар.
2. Демә ким үшшаг ганьш төкмәјә гәмзән кими, Гатилү чәллад хунхарә кәлмиш, кәлмәмиш.

Сөз усталары фразеоложи ваһидләрин чохмә'налылығындан истифадә едәркән онларын, даһа чох өз әсәрләрини

1. Бу барәдә бах: С. Чәфәров, ады чәкилән әсәри, сәһ. 19.

мәзмунуна, үмуми руһуна ујғун олан мә'наларыны ишләтмәјә чалышмышлар. Бу, ашағыдақы мисалларда мүшаһидә олу-нур:

1. Видади хәстәнин чаныны алмаға,
Хәт бир јана, хал бир јана дүшүбдүр.
2. Һәр тәрәфдән гојдулар чан алмаға мејдама баш

«Ичитмәк, ашигә чәфа вермәк» мә'насыны билдирән чан алмаг фразеоложи ваһидинин ишләндији биринчи мисал Видадинин мәһәббәт мөвзусунда јаздығы гошмасындандыр. Һәммин ше'ри охујанда истәр-истәмәз охучунун гәлби риггәтә кәлир, шаирин зәнкин лирикасы үрәкләрә һаким кәсилір. Видадинин «Бах» мүсәбәтнамәсиндән көрдүјүмүз икинчи мисалдақы **чан алмаг** ифадәси исә «өлдүрмәк» мә'насыны билдирир. Бурда һәммин естетик тә'сирдән, һәзинликдән әсәр-аламәт јохдур.

Ејни ифадәдән мүхтәлиф мәзмунлу, мүхтәлиф әһвал-руһијјәли мәтнләрдә бу шәкилдә истифадә олунамасы сәнәткарын усталығыны нүмајиш етдирмәклә јанашы, фразеоложи ваһидләрин зәнкин үслуби-семантик имканлара малик олду-ғуну көстәрир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КҮШӘСИ

1. Дүшүнүн, тапын

1. Чүмләнни сонунда васитәсиз нитгдә нөгтә ишарәси-дырпагдан сонра гојулур, јохса әввәл? Бәс суал вә нидә ишарәләри?

2. Ашағыдақы чүмләләрин сонунда һеч бир дурғу ишарәси гојулмамышдыр? Сиз билән, оларь мөгсәдә көрә чүмләнни һансы нөвүнә аид етмәк олар?

- 1) Јағыш јағыр
- 2) Һәким ону операсија етмәјә һазырлашыр

2. Дөрдүндән бири артыгдыр

кәскин	битки
күскүн	әски
чиркин	сәпки
өткүн	пчки

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ КОНВЕРСИЈА

Ағамуса АХУНДОВ

филологи өмләр доктору, профессор

Нитг һиссәләринин хусуси морфоложи әламәтләри олма-
жан дилләрдә ејни фонетик тәркибли лексик ваһидләри
мүхтәлиф грамматик ваһидләр (нитг һиссәләри) кими ишлә-
мәсиндән ибарәт конверсија һадисәси кениш јајылмышдыр.
Азәрбајчан дилиндә дә конверсија тез-тез тәсадүф едилә.
лексик-грамматик һадисәләрдәндир. Бу чәһәтдән конверсија
ны нитг һиссәләринин мүхтәлиф чүмлә үзвләри вәзифәсиндә
ишләнмәси кими синтактик һадисә илә мәнһудлашдырма
олмаз. Бу, конверсијанын јалпыз бир нөвү, бәзиләринин кес-
тәрдији кими, тәсадүфи конверсија һесаб едилә биләр.

Конверсијанын ашағыдаки нөвләрини кәстәрмәк олар
субстантивләшмә, адјективләшмә* прономиналлашма, вер-
баллашма, адвербиаллашма, конјункционаллашма вә с. Бу
лар дилимизә аид грамматик терминләрдә адландырыла би-
ләр: исимләшмә, сифәтләшмә, әвәзликләшмә, фе'лләшмә, зәрф-
ләшмә, бағлајычылашма вә с.

Конверсија сөз јарадычылығы васитәләриндән бир
олан лексик-грамматик һадисә кими, Азәрбајчан дилчили-
јиндә үмуми шәкилдә өјрәнилмишдир. Лакин онун ајры-
ајры нөвләри, хусусән субстантивләшмә үзрә дилчилијимиз
дә кениш тәдгигат ишләри апарылмышдыр. С. Чәфәров,
М. Адиләт вә А. Чавадов субстантивләшмә барәсиндә
елми фикир сөјләјән дилчиләримиздир.¹ Б. Мәммәдовун мү-

*Бу термин Азәрбајчан дилчилијиндә дүзкүн олмајараг атра-
бутивләшмә ады илә гејд едилир.

1. Бах: С. Чәфәров. Азәрбајчан дилиндә сөз-јарадычылығы.
Б., 1960, сәһ. 14—15. М. Адиләт, А. Чавадов. Азәрбајчан дилин-
субстантивләшмә—«Азәрб. ССР ЕА-нын хәбәрләри, Әдәбијјат, дил-
инчәсэнәт», 1966, № 2, сәһ. 88—91.

тәлиф системли дилләрдә субстантивләшмә саһәсиндәки ке-
ниш вә һәртәрәfli елми тәдгигатлары хусусилә гијмәтлидир.²

Конверсија ајрыча лексик-грамматик һадисә кими үму-
ми дилчиликдә дә әтрафлы өјрәнилмәмишдир. Дилимизин
грамматик системиндә һәммин һадисәнин мүһүм јер тутдуғу-
ну нәзәрә алараг, онун һаггында һисбәтән кениш мәлумат
вермәји лазым билдик.

Азәрбајчан дилиндә конверсија һадисәси, бизчә, беш вә-
зијјәтдә олур: 1) морфоложи-семантик, 2) синтактик, 3) мор-
фоложи-синтактик, 4) семантик-синтактик, 5) семантик.

1. Морфоложи-семантик конверсијада һәр һансы бир нитг
һиссәсинин сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул едәрәк, башга бир
нитг һиссәсинә кечмәси нәзәрдә тутулур. Мәсәлән, көзәл сифәти,
бир сајы, мән әвәзлији -лик шәкилчисини (көзәллик,
бирлик, мәнлик); бах фе'ли -ыш; ах фе'ли -ынты шәкилчиләри-
ни гәбул едәрәк (бахыш, ахынты) исимләшир. Еләчә дә гор-
ху исми -лу, -суз (горхулу, горхусуз), дүз фе'ли -күн, -үчү
вә с. шәкилчиләри гәбул едәрәк (дүзкүн, дүзүчү) сифәтлә-
шир. Јахуд бир сајы -и, һабелә -си шәкилчиси гәбул едә-
рәк (бири, бириси) әвәзликләшир; баш исми-ла, көј сифәти -әр,
бир сајы -ләш, мән әвәзлији -имсә шәкилчиләрини гәбул едәрәк
(башла, көјәр, бирләш, мәнимсә) фе'лләшир. Јахуд да бир
сајы -дән (бирдән гапы ачылды), меһрибан сифәти -часына вә
с. шәкилчиси гәбул едәрәк (меһрибанчасына) зәрфләшир. Де-
мәли морфоложи-семантик конверсијанын семантик чәһәтдән
субстантивләшмә, морфоложи-семантик чәһәтдән адјектив-
ләшмә, морфоложи-семантик чәһәтдән прономиналлашма,

2. Бах: Б. Мәммәдов. Мүхтәлиф системли дилләрдә сифәтин
субстантивләшмәсинин сәбәбләри һаггында, «Азәрбајчан мәктәби»,
1970, № 7; јенә дә онун. Мүхтәлиф системли дилләрдә сифәтләрин
субстантивләшмәси просесиндә омонимләрин јаранмасы мәсәләсинә
даир. «Елм вә һәјат», 1970, № 12; јенә дә онун. Мүхтәлиф систем-
ли дилләрдә фе'ли сифәтләрин субстантивләшмәси мәсәләсинә даир.
«АДУ-нун елми әсәрләри» (дил вә әдәбијјат). 1971, № 1; јенә дә
онун. Мүхтәлиф системли дилләрдә субстантивләшмиш сифәтләрин
синтактик функцијалары һаггында, «Азәрб. ССР ЕА-нын хәбәрлә-
ри. Әдәбијјат, дил, инчәсэнәт», 1971, № 1; јенә дә онун. Мүхтәлиф
системли дилләрдә ишарә әвәзликләринин субстантивләшмәсинин
хусусијјәтләри, АДУ-нун елми әсәрләри (дил вә әдәбијјат),
1972, № 1; јенә дә онун. Мүхтәлиф системли дилләрдә субстантив-
ләшмәнин тәдгиги тарихиндән, «М. Ф. Ахундов адына АПДИ-нин
әсәрләри», 1972, № 1; јенә дә онун. Мүхтәлиф системли дилләрдә
зәрфләрин субстантивләшмәси һаггында, «Елм вә һәјат»
1972, № 2 вә с.

морфоложи-семантик чәһәтдән вербаллашма вә нәһәјәт, морфоложи-семантик чәһәтдән адвербиаллашма, кими беш нөв, вардыр.

Бу гәбилдән олан сөзләр Азәрбајчан дилинә анд грамматика китабларында мұвафиг олараг дүзәлтмә исимләр, дүзәлтмә сифәтләр, дүзәлтмә фе'лләр адланыр вә һәмин башлыглар алтында изаһ едилир.

2. Синтактик конверсија бүтүн нитг һиссәләринә анд олуб, һәр һансы нитг һиссәсинә дахил олан сөзүн һеч бир шәкли дәјишиклијә уграмадан башга нитг һиссәсинин јериндә ишләнмәсини нәзәрдә тутур. Мәсәлән, **Ачылды јаз күнү, әриди сојуг** (С. Вургун) чүмләсиндә **сојуг сифәти** јалныз синтактик чәһәтдән тәчрид олунараг исим јериндә ишләнмишдир. **Бу евдән көч! Бу мејвәдән дад!** чүмләләриндә **көч** вә **дад** исимләри синтактик чәһәтдән фе'лләшмишдир. **Даш дивар, дәмир гапы** бирләшмәләриндә **даш** вә **дәмир** исимләри сифәтләшмиш, сәндән башга бирләшмәсиндә **исә башга** сифәти мұвафиг синтактик мүнһитә дүшәрәк гошмалашмышдыр.

3. Морфоложи-синтактик чәһәтдән конверсија һәр һансы бир нитг һиссәсинә мәнсуб сөзүн башга бир нитг һиссәсинә кечәркән һәмин нитг һиссәсинә мәхсус грамматик категоријаларын шәкилчисини дә гәбул етмәсини нәзәрдә тутур. Мәсәлән, конверсијаја уграјан сөз субстантивләшмә замани һал, кәмијјәт, мәнсубијјәт вә хәбәрлик шәкилчиләрини, вербаллашма заманы инкарлыг, нөв, заман, шәкил вә шәхс вә с. шәкилчиләри гәбул едир. Мисаллара **диггәт едәк. Көзәлләр султаны, ај мәләкзадә** (Ашыг Әләскәр), **Һәр јетән көзәлә көзәл демәрәм. Көзәлдә кәрәкдир ишвә-наз ола** (Ашыг Әләскәр). **Чохуна ејләјәчәјәм Насағы көзлә, көзлә сән!** (Ашыг Әләскәр). **Тәрпәнмәјән дағ көвдәси баханлара кәлир шир** (С. Вургун) чүмләләриндәки **көзәлләр, көзәлә, көзәлдә, чохуна, баханлара** сөзләри исмә мәхсус чәм, һал, мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул етмәклә синтактик сәвијјә илә јанашы, морфоложи чәһәтдән дә субстантивләшмишдир.

Ашағыдакы чүмләләрдә исә морфоложи-синтактик сәвијјәдә вербаллашма һадисәси баш вермишдир: **Севинч дә дадырыг, гәм дә јејирик** (Ч. Новрузов); **Өтән аја, күнә ачымырыг биз** (Ч. Новруз); **Көчәчәк дүнјадан илләр, фәсилләр** (Ч. Новруз).

Көрүндүјү кими, **дад** вә **көч** исимләри вербаллашма процесиндә мұвафиг олараг заман вә шәхс шәкилчиләрини, ачы сифәти инкарлыг, заман, шәхс шәкилчиләрини гәбул едәрәк, синтактик чәһәтдән олдуғу кими, морфоложи чәһәтдән дә субстантивләшмишдир.

Синтактик конверсијаја нисбәтән бурада конверсија дәрәчәси даһа јүксәкдир.

4. Семантик-синтактик конверсија даһа чох субстантивләшмә вә адјективләшмә һадисәләринә аиддир. Бу сәвијјәдә олан конверсија заманы исим-сифәт омонимлијиндән олан сөзләр синтактик чәһәтдән исим вә јахуд сифәт јериндә ишләннр. Мәсәлән, **гоча дәмирчи, кәндли** вә с. сөзләр бу чәркәлдәндир. **-чи...**, **-ли...** шәкилчили сөзләр Азәрбајчан морфолокијасына һәср олунараг китабларда, һәм дүзәлтмә исим, һәм дә дүзәлтмә сифәт бәһсләриндә верилир¹.

Әслинә галса хүсусән **-чы, -чи, -чу, -чү** шәкилчисинин һансы нитг һиссәсинә анд олмасы дилчилијимиздә мұбаһисәлидир. Проф. М. Һүсејизадә јазыр: «Бу шәкилчиләрин исим вә ја сифәт шәкилчиләри олмасы һагда мұхтәлиф фикирләр вардыр. Ингилаба гәдәрки грамматика китабларында (Казым бәј, Лазар. Будагов) бә'зән бунлары ад дүзәлдән (ад исә һәм исим, һәм дә сифәт демәкдир), бә'зән дә исим шәкилчиси кими танымышлар. Сонралар һәмин шәкилчиләр **каһ** исим, **каһ** сифәт, **каһ** да һәм исим, һәм дә сифәт шәкилчиси кими адланмышдыр. Букүнкү мәктәб грамматикаларында бу шәкилчиләри исим шәкилчиләри кими изаһ едирләр».

Бу мәсәлә барәсиндә алимин өз фикри дә вардыр. О јазыр: «Бизим фикримизчә, бу шәкилчиләрлә әмәлә кәлән сөзләр, әсасән, пешә вә сәнәт билдирән дүзәлтмә исим олур. Лакин бунлар бир тәрәфдән, тәркиб дахилиндә өзләриндән сонра кәлән исимләри бу вә ја башга чәһәтдән тә'јин етдикләри үчүн морфолокијада сифәг һесаб олуна билир. Дикәр тәрәфдән дә мұасир әбәди дилимиздә **тәрбијәчи, тәшкилатчы, тәсәррүфатчы, ә'лачы, дилчи, тәнгидчи, дөјүшчү** кими бир чох сөзләр јаранмышдыр ки, бунларын мәзмунунда сифәт әләмәтләри чох ајдын һисс едилир. Буна көрә дә бу шәкилчиләрлә дүзәлән сөзләри јалныз дүзәлтмә исим кими гәбул етмәк доғру дејилдир.²

1. Бах: М. Һүсејизадә. Мұасир Азәрбајчан дили. Б., 1973, сәһ. 30—31, 86—87.

2. Јенә орада, сәһ. 36.

Семантик-синтактик чәһәтдән субстантивләшмәдә, фе'лләрдән дүзәлән сифәтләр дә јахындан иштирак едир. Азәрбајчан ССР ЕА-нын нәшријатынын 1960-чы илдә нәшр етдији «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (I ниссә) китабында Ә. М. Чавадов дүзкүн көстәрир ки, **-ма (-мә), -ичи (-учу, -үчү), -ы (-и, -у, -ү)** шәкилчиләри васитәсилә фе'лләрдән дүзәлән газма, сүзмә, сатычы, гуручу, дири, өлү кими сифәтләр тамамилә субстантивләшмә нәтичәсиндә сифәтләрдән ајрыламышдыр (сәһ. 61). Мәсәләни бу гәдәр кәскин шәкилдә гојмаг доғру олмаса да, гејд едилән сөзләрин семантик чәһәтдән даһа чох исим хүсусијәтинә малик олмасы һәгигәтдир.

Дилимиздә семантик-синтактик чәһәтдән адјективләшмә хүсусән марағлыдыр. Бурада ејни сөз һәм синтактик, һәм дә семантик-синтактик чәһәтдән сифәтләшә биләр. Мәсәләни, даш дивар, дәмир гапы бирләшмәләриндә биринчи тәрәфләр икинчи тәрәфләрин материалларыны билдирдијиндән өз һәгиги мәналарыны сахлаја билирләр. Одур ки, бурада јалныз синтактик чәһәтдән адјективләшмә һадисәси илә гаршылашырыг. Даш үрәк, дәмир биләк бирләшмәләриндә исә биринчи тәрәфләр өз синтактик-семантик мүнхитләриндән асылы олараг, һәгиги мәналарыны итирмишләр. Белә ки, бу бирләшмәләрдә **даш** «рәһмисиз», «инсафсыз», **дәмир** исә «мөһкәм», «гүввәтли» мәналарыны газаныб, семантик чәһәтдән даһа чох сифәтләшмишләр.

Гејд едәк ки, морфоложи-синтактик конверсијаја нисбәтән, семантик-синтактик конверсијада субстантивләшмә вә ја адјективләшмә дәрәчәси даһа јүксәкдир.

5. **Семантик конверсија** мүүјән бир нитг ниссәсинә дахил олан сөзүн һәммин нитг ниссәси илә бүтүн семантик вә грамматик әлагәләрини итирәрәк, јени бир нитг ниссәсинә кечмәсини нәзәрдә тутур. Семантик конверсија, демәк олар ки, тамамилә ономастика саһәсинә анд олуб, даһа чох исимләрдә өзүнү көстәрир. Одур ки, семантик конверсија јалныз субстантивләшмә нөвү илә мөһдудлашыр. Азәрбајчан дилиндә семантик чәһәтдән, әсас етибарилә, сифәтләр вә фе'лләр субстантивләширләр:

а) сифәтләрин семантик чәһәтдән субстантивләшмәсинә анд мисаллар: **Бәхтијар, Гара, Гәдим, Дашгын, Әзиз, Латиф, Мүбариз, Ағча, Балача, Баллы, Гәшәнк, Зәриф, Јахшы, Көзә, Көјчәк, Күллү, Телли...**

б) фе'лләрин семантик чәһәтдән субстантивләшмәсинә

анд мисаллар: **Анар, Гарјағды, Горхмаз, Дашгын, Јашар, Динмәз, һагверди, Јетәр, Күләр, Севил...**

Азәрбајчан дилиндә конверсија һадисәси, көрүндүјү ки, кениш јајылмагла бәрәбәр, зәнкин грамматик вә семантик хүсусијәтләрә маликдир. Одур ки, Азәрбајчан дили фе'лнин тәдриси заманы онун нәзәрә алынмасы вачибдир.

РЕДАКСИЈАДАН: Проф. А. Ахундов Азәрбајчан дилчилијиндә вә еләчә дә бу дилин тәдриси методикасында илләрдән бәри мубаһисәли олан мүнхум бир мәсәләјә тохунмушдур. Етиграф едәк ки, инди дә мәктәб тәчрүбәсиндә бир чох сөзләри нитг ниссәсинә көрә мүүјәнләшдирмәкдә чидди чәтинликләр гаршыја чыхыр. Проф. А. Ахундовун мөғаләсиндән ајдын олур ки, һәммин чәтинликләр һеч дә тәсадүфи характер дашымыр. Күман едирик ки, методист вә мүүәллимләримиз бу мөғаләдән фајдаланараг морфолокијанын тәдрисиндә, хүсусән грамматик тәһлил процесиндә гаршыја чыхан мубафиг чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн мүүјән әмәли нәтичәләр чыхарацағлар.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ СӨЗ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ ПРОСЕСИНИН ӘМӘЛӘ КӘЛМӘСИ ВӘ ИНКИШАФЫНА ДАИР

Сәлим ЧӘФӘРОВ

филологи емләр дөктору, профессор

Лүғәт тәркиби дилин ән мүнхум үнсүрләриндән биридир. О, дил ваһидләринин сүр'әтлә дәјишән бир гисмини тәшкил едир. Одур ки, дилин лүғәт тәркибиндә һәр һансы бир дөврүн сәчијәсини әкс етдирән сөз тапмаг мөмкүндүр. Дилдә сөзләрин төрәмәси вә инкишаф фајдаларына сөз јарадычылығы процеси дејилір.

Сөз јарадычылығы процесин үмумијәтлә, һәр һансы бир дилин мејдана чыхмасы формалашмасы вә нәһәјәт, мүасир мәрһаләјә гәдәр јүксәлмәси процесинин үмуми гајда-ғануналарыны өзүндә чәмләшдијир. Бир дилә мөхсүс сөз јарадычылығынын бу үмуми гајда-ғануналарыны олун тарихи инкишаф јолларыны вә спесифик хүсусијәтләрини дүрүст мүүјәнләшдирмәдән бу вә ја дикәр сөзүн һәгиги етимоложи маһијәтинин мејдана чыхармаг гејри-мүмкүндүр.

Һәр шејдән әгвәл гејд етмәв ләзымдыр ки, Азәрбајчан дили өз мәншари етибарилә түрк дилләри аиләсинә дахилдир. Одур ки, бу дилин сөз јарадычылығы процесинин бүтүн

түрк диллэри сөз жарадычылыгы процесин илэ бир сыра үмуми вэ охшар чәһәтлэри вардыр. Бу үмуми охшар чәһәтлэр түрк диллэринин илк јаранма дөврлэринэ доғру нәзәр салдыгда бир-биринэ даһа чох јакышлашдығыны вэ бәлкә дә, үмумиләшдијини көрүрүк. Бунунла белә, түрк диллэри аиләсинэ да хил олан һәр һансы бир дилин өз мүһитиндә онун инкишафы илэ әлағадар өзүнәмәхсус бир сыра специфик чәһәтлэри вардыр.

Билдијимиз кими, мүасир Азәрбајчан дилиндә сөз жарадычылыгы процесинин үч јолуна тәсадүф едирик: лексик, морфоложи вэ синтактик.

Биринчи процесдә садә сөзлэрин, икинчи процесдә дүзәлтмә сөзлэрин, үчүнчү процесдә исә мүрәккәб сөзлэрин төрәмәси вэ инкишафындан бәһс едилир.

Мәлум олдуғу кими, бу күн биринчи процесин тәдгигат объектн олан садә сөзләр икинчи процесин өзүлүнү вэ истинад каһыны тәшкил етдији кими, һәр ики (лексик вэ морфоложи) процес үчүнчү процесин әсасыны вэ өзүлүнү тәшкил едир. Нүмунәләрә диггәт јетирәк:

ган	ганлы	ганлытәпә
бах	бахан	күнәбахан
ач	ачылан	бешачылан вэ с.

Сөз жарадычылыгы процесинин мүасир дилимиздә бир-биринә бағлы олан вэ бири дикәринин өзүлүнү тәшкил едәр бу сөзлэрин төрәмә јоллары тарихан дә бир-биринин әсасыны тәшкил етмиш, она өзүл олмуш вэ бири дикәринин јаранмасында әсас рол ојнамышдыр. Бу о демәкдир ки, бу күн өз рәнкарәнклији вэ мүрәккәб системн илэ бир-бириндән сәчилән вэ сәчијјәләнән бу үч јол, әкәр тәбири чаизсә, дил рүшејми јаранан күндән мөвчуд олмамышдыр; бунлар илк дилин (дил рүшејминин) јаранмасы илэ әлағадар мејдана кәләрәк тәдричән бири дикәринин јаранмасына сәбәб олмушдур. Сонра бунларын һәр бири узун бир инкишаф процесин кечирәрәк формалашмыш, гол-будаг атмыш вэ мүасир мүрәккәб системә малик лексик, морфоложи, синтактик сөз жарадычылыгы јолларыны әмәлә кәтирмишдир.

Лексик јолла сөз жарадычылыгы процесин илкин сөз жарадычылыгы јолларындан биридир. Бу процес дил рүшејминин јаранмасы дөврү илэ бағлыдыр. Диалектик материализм көрселснјасына көрә илк инсанлар өз ибтидан әмәји илэ әлағадар үнснјјәт васитәси кими баша дүшүлән бәзи сәс комплекслэрин

ни тәләффүз етмәјә башламышлар. Һәлә үзвләрә ајрылмамыш вэ ја ајрылмасы мүмкүн олмајан бу сәс комплекслэри, чох еһтимал ки, әввәлләр садәчә тәәччүб, шадлыг, гәзәб вэ с. кими инсани һисслэри ифадә едән символлар характерини дашымышдыр. Сонра бунлар кетдикчә мәишәтдә бу вэ ја дикәр анлајышлары билдирән сөзләр функцијасыны кәсб едәрәк сабитләшмәјә башламыш, дилин илк лүғәт тәркибинин әмәлә кәтирмишдир.

Мәлум мәсәләдир ки, дилин бу шәкилдә инкишафы илэ әлағадар илкин сөз жарадычылыгы процесинин тәсәввүр едә билдијимиз, бу ибтидан формасы инсан чәмијјәтинин инкишафы тарихиндә чох узун сүрмүш, бу процесин инкишафы нәтичәсиндә јаранан ибтидан сөзләр чохмәналылыга малик олмуш вэ кет-кедә мүстәгил мәфһум ифадә едән омоним сөзләрә чеврилмишдир. Беләликлә, мәһдуд даирәдә олса да, дилин сөз тутуму зәнкинләшмиш вэ мүәјјән кәмијјәтдә дөврүн еһтијачыны өдәјә билән лүғәт тәркибинин јаратмышдыр. Һеч шүбһә јохдур ки, дилин ән гәдим дөврлэринин мәһсулу олан белә бир лүғәт тәркибинин һәм өзү, һәм дә она хас олан бир сыра хүсусијјәтлэри вэ бунун излэри мүасир дөврә гәдәр кәлиб чыхмышдыр.

Заман кечдикчә ибтидан инсан чәмијјәти елә бир инкишаф мәрһәләсинә кәлиб чатыр ки, мүһитлэриндә тәсадүф етдиклэри даһа мүрәккәб аләми дәрк етмәк бачарығыны әлдә едир. Одур ки, өзүнүн белә бир инкишаф мәрһәләсиндә дәрк етдиклэрини ифадә етмәјә мөвчуд олан лүғәт тәркиби гадир ола билмир. Она көрә дә онлар тәсәввүр етдиклэри мүрәккәб анлајышларын ифадәси үчүн дилдә мөвчуд сөзлэрин бирләшдирилмәсиндән истифадә етмәјә башлајырлар: мәсәлән, «јыг-гыл»,—«јыгыл», «тар-тар»—«татар», «бат-гат»—«батаг», «чаг-гал»—«чаггал», «сах-гал»—«саггал» вэ с.

Сөзлэрин бирләшдирилмәси јолу илэ мүрәккәб анлајышларын ифадәсини тәмсил едән (ибтидан шәкилдә олса да) бу процес синтактик јолла сөз жарадычылыгы процесинин әсасыны гојмуш олур. Демәли, лексик јолла сөз жарадычылыгы процесиндән синтактик јолла сөз жарадычылыгы процесини доғур. Әлбәттә, бу јени сөз жарадычылыгы процесинин мејдана кәлмәси һеч дә әввәлки процесин арадан галхмасына сәбәб олмур, әксинә, лексик јолла сөз артымы да мүхтәлиф хүсусијјәтләр кәсб едәрәк өз инкишафыны давам етирир.

Синтактик жолла сөз жарадычылыгы процесин илэ элагэ-дар жаранмагда олан мүрәккәб сөз гәлибләринин ибтидан формасы шүбһәсиз, садә (тәкһечалы) сөзләрин бирләшмәләриндән ибарәт олмушдур. Дикәр тәрәфдән һәмнин сөзләр әшја илэ һәрәкәт мәфһумларынын омонимлижини тәшкил етмишдир. Белә бир маһијјәтдә бирләшмиш олан мүрәккәб сөз гәлибләриндә һәмнин садә сөзләр бир монолитләшмә процесини кечирмишдир.

Синтактик жолла сөз жарадычылыгы процесин нәтичәсиндә дүзәлдилән сөзләрин формалашмасында онун икинчи компоненти әсас рол ојнамышдыр. Мүасир дилимизин букүнкү инкишаф мәрһәләсиндә дә һәмнин хүсусијјәт, демәк олар ки, өз мөвгәжини сахламаг үзрәдир.

Бу процесдә сөзүн икинчи компоненти чохмә'налылыг маһијјәти дашыдыгы заман үмумиләшмә хүсусијјәти кәсб едир. Бу хүсусијјәт исә она бир груп конкрет мә'налы сөзләргә гошулараг јени мә'на даирәсиндә јени сөзләр әмәлә кәтирмәк имканы верир. Бунун нәтичәсиндә онда сәс тәркибинин дәјишмәси вә мүстәгил мәфһум ифадә етмәк игтидарынын итмәси һадисәси баш верә билир.

Һәмнин процес онун јени сөз дүзәлдән бир үнсүрә чеврилмәси вә сөздүзәлдичи бир шәкилчи кими формалашмасы шәраитини мејдана чыхарыр. Дил инкишафында мејдана кәлән бу һадисә—бир кејфијјәтдән башга бир кејфијјәтә кечмә һадисәси морфоложи жолла сөз жарадычылыгы процесинин жаранмасына сәбәб олур.

Дилимизин сонраки инкишаф дөврләриндә синтактик жолла сөз жарадычылыгы процесинин јени-јени хүсусијјәтләри вә формалары мејдана кәлдији кими, онун доғурдуғу морфоложи жолла сөз жарадычылыгы процесинин дә инкишафы үчүн кениш бир зәмин јараныр.

Мүасир әдәби дилимиздә чох гол-будаг атмыш бу сөз жарадычылыгы процесинин дә, јәгин ки, чох узун сүрән инкишаф тарихи олмушдур.

Нәтичә е'тибарилә дејә биләрик ки, дилимизин инкишафында лексик жолла сөз дүзәлтмә процесин илкин вә ән гәдим процес олуб дилин кәләчәк инкишафы илэ элагәдар өзүндән сонра синтактик жолла сөз жарадычылыгы процесини доғурмуш вә бу процесдән дә, нәһајәт, морфоложи жолла сөз жарадычылыгы процесини мејдана кәлмишдир. Дилимизин гәдим вә ән гәдим дөврләриндән башлајараг давам едән бу процесләрин һәр үчү сөз јаратма даирәсини кенишләндир-

мишдир. Мүасир әдәби дилимиздә бу күн бунларын һәр үчүнүн өзүнәмәхсус зәнкин гәјдә-ганунлары мејдана кәлмиш вә тәдгигата бөјүк еһтијач һисс едилән мүрәккәб бир системә чеврилмишдир.

Күман едирик ки, мүәллимләримиз бу мәгаләдә сөјләнилән мүлаһизәләрдән «Сөз жарадычылыгы» бөлмәсинин тәдриси үчүн мүвафиг әмәли нәтичәләр чыхарачаг, дилимиздә һәмнин процесин тарихи инкишафы һаггында, јери кәлдикчә, шакирдләргә мүвафиг мә'лумат вермәји фајдалы вә мәгсәдәүјгун һесаб едәчәкләр. Фикримизчә, шакирдләрдә дил һадисәләрини, конкрет олараг сөз жарадычылыгы процесини өјрәнмәјә мараг ојатмаг, һәмнин процесин маһијјәтини онларын даһа әсаслы баша дүшмәсини тә'мин етмәк бахымындан бунун әһәмијјәти аз дејил.

ӘРУЗ ВӘЗНИ ВӘ ОНУН БӘҺРЛӘРИ

Гуламһүсејн БЕГДЕЛИ

филологи елмләр доктору

Фазил СЕЈИДОВ

филологи елмләр намизәди

Вәзн ше'рдә вә нәзмдә әсасдыр. Гамма мусигидә нә гәдәр әһәмијјәтлидирсә, вәзн ше'рдә о дәрәчәдә әһәмијјәтлидир. Вәзн мүхтәлиф дилләрин фонетик хүсусијјәтләринә ујгун олараг жарадылмыш ше'р өлчүсүдүр. Азәрбајчан халгынын милли вәзни, шүбһәсиз ки, һечә вәзидир. Илк әдәби әсәрләримиз атадар сөзләри, зәрб-мәсәлләр, бајатылар, кәрајлылар, гошмалар, тәрифләмәләр вә с. һамысы бу вәзндә дејилмишдир.

X-XI әсрләрдә һечә вәзнинә Азәрбајчан бајатыларында, «Дәдә Горғуд» дастанларында раст кәлирик. Гәдим ше'риниз рәгс вә мусики илэ элагәдар олдуғу үчүн вәзндә ритмик вурғу даһа әсас һесаб олунурду. Халгымызын игтисади-ичтимаи сәвијјәси јүкһәлликчә, бәдни зөвг артдыгча ичтимаи һадисә олан дил зәнкинләшмиш, ејни заманда ше'р дә шәкил чәһәтдән формалашмышдыр.

Әруз вәзни әрәб вә фарс дилләринин фонетик хүсусијјәтләринә вә руһуна ујгун оларә тәртиб едилдијиндән мәлл

вә гәср, јәни сөзләрини узадылмасы вә гысалдылмасы бу дилләрдә сөвләнилән ше'рләр үчүн нөгсан сајылмыр. Анчаг фарсдилли Азербайчан шаирләринин, о чүмләдән Гәт-ран Тәбризи, Хагани, Низами вә башгаларынын әсәрләриндә сөзләрини гејри-тәбии узанма вә гысалмаларына раст кәлирик ки, буна бәдин дилдә ималә вә зифаһ дејилір. Анчаг һеча вәзиндә ималә вә зифаһ олмур. О, силлабик-дир. Силлаблар нә узаныр, нә гысалыр, нә дә парчаланыр...

Әруз вәзинни илк дәфә тәдгиг едиб низама салан ми-лади 786-чы илдә вәфат етмиш Бәсрәли Хәлил ибн Әһмәд олмушдур. О өз дөврүнә гәдәрки әрәб ше'ринин вәзи аһән-ки үзәриндә узун мүддәт тәдгигат ишләри апардыгдан сон-ра «фәәлә» фе'линдән вә бу фе'лин өн чәрчивәсиндә эмәлә кәлән тәбәддулатындан о вахта гәдәр мүәјјән бир шәкил-дә тәртибә салынмыш әруз вәзинни ишләјиб һазырламыш-дыр. Хәлил ибн Әһмәдин тәртиб етдији әруз вәзи 15 бәһр-дән ибарәт олмушдур: тәһвил, мәдид, бәсид, рәчәз, камил, вафир, рәмәл, һәчәз, мүнсәриһ, мүзәрә', сәри', хәфиф, мүч-тәсс вә мүтәгариб бәһрләри. Сонралар Әбүлһәсән Әхфәш мүтәдарик бәһрини, Ибн Әһмәд Јусиф Нишабури исә мүзәрә бәһринә јахын олан гәриб бәһрини вә башга әрузчулар да чәдид вә мүшакилл бәһрини дүзәлдиб Хәлил ибн Әһмәдин тәртиб етдији әруз бәһрләринә әләвә етмишләр. Беләликлә дә һазырда әруз вәзи 19 бәһрдән ибарәт олмушдур.

Бу 19 бәһрин дөрдү—тәһвил, мәдид, бәсид вә вафир әрәб ше'рина мәхсусдур. Азербайчан шаирләри бу бәһрләр-дә ше'р јазмамышлар. Чәдид, гәриб вә мүшакилл бәһрләри јалныз фарслар мәхсусдур. Бу бәһрләрдә исә нә Азербайчан, нә дә әрәб ша-ирләри ше'р јаратмамышлар.

Камил, мүтәдарик вә мүтәгариб бәһрләри мүштәрәк бәһрләрдир. Әрәб шаирләри илә бәрабәр Азербайчан вә фарс шаирләринин дә бу бәһрләрдә ше'рләри вардыр. Әру-зун һәчәз, рәмәл, мүчтәсс, хәфиф, мүзәрә', сәри', мүнсәриһ вә рәчәз бәһрләриндә исә Азербайчан ше'ри дә сәсләниши-дир.

Әрәбләр узун мүддәт истила етдикләри өлкәләрини әһа-лисини әрәбләшидрмәк вә әрәб дилини бу јерләрдә зорла мөһкәмләндирмәк сијасәти јүрүтмүшләр. Әрәб дили ону гәбул етмәјә мәчбур олан халгларын мүәјјән бир дөврү үчүн рас-ми дили олмушдур. Бунушла әлагәдар олараг IX әсрдән

башламыш әрәб ше'ринин мәһсулу олан әруз вәзи фарс ше'риндә дә һаким мөвге тутмушдур. Бир гәдәр сонра бу вәзи Азербайчан ше'ринә дә һаким кәсилмишдир. Гәтран Тәбризи, Хагани, Низами, Фәләки Ширвани, Марагалы Әвһәди, Фүзули, Саиб Тәбризи, Сејид Әзим Ширвани, Мәммәдһүсеји Шәһријар кими ики дилдә (фарс вә Азәр-байчан дилләриндә) јазан гүдрәтли шаирләр әсасән әруз вәзиндән истифадә етмишләр. һеча вәзиндә дејилмиш ше'рләрә «Китаби-Дәдә Горгуд»дан, Хәтан әсәрләриндән тутмуш бир чох шаирләримизин ше'рләриндә, һабелә халг әдәбијјатымызда раст кәлирик.

Лакин бу тә'сир дөврү бир гәдәр узанса да, Азәрбај-чан ше'ри кет-кедә өз догма вәзиннә—һеча вәзиннә гајыт-мыш, образлы десәк, онун ганадлары мәһз бу вәзндән гүв-вәт алмышдыр. һеча вәзи күндән-күнә өз етибар вә ипкн-шафыны артырыб һаким вәзи јеринә кечсә дә әруз вәзи бу күнә гәдәр гәзәл вә башга ше'р нөвләриндә тәтбиг олу-магдадыр.

Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан ше'-риндә әруз вәзинин өзү дә әввәлләрдә олдуғу кими галма-јыб. О, Аббас Сәһһәт вә Сабир кими мүгтәдир шаирләри-мизин әлиндә мум кими јумшалмыш, кетдикчә догмалаша-раг һазыркы шәклә дүшмүшдүр. Сәһһәт, Сабир әруз вәзиң-нин ахычы вә һеча вәзиннә јахын шәкилләриндә гысалма вә узанмалара јол вермәдән көзәл, олдуғча аһәнкдар ше'р-ләр јаратмышлар.

Классик ше'римиздә раст кәлдијимиз узанма вә гысал-малар вахтилә нөгсан сајылмырды. Сонралар саф ана ди-линдә јазан шаирләримиз узанма вә гысалмалары кетдик-чә азалтмышлар. Бу һаллара Вагиф, Закир, вә диқәр мүг-тәдир шаирләримизин ше'рләриндә раст кәлирик. Вагиф чу-ханы тә'риф етдији фәилатүн, фәилатүн, фәилатүн фәилүн өлчүсүндә јаздығы ше'риндә чуха сөзүнү әруз бәһринин һиссәләринә табе едәрәк, бир нечә шәкилдә ишләтмишдир. Мәсәлән:

«Верди ага мәнә бир чуха ки, миң чанә дәјәр»

«Чуха чох көрмүшәм, амма ки бу бабәт нә дејим!»

«Сүндүси-хәзрәјә дут бу чухајы-әһмәри сән»

Бурада биринчи мисрадакы чуха сөзү узадылмыш, икинчи мисрада әлиндә олдуғу кими нормал вә тәбии ифа-дә едилмиш, үчүнчү мисрадакы исә гысалдылмышдыр.

Бу кими һаллара чох тәсадүф олунар. Гасым бәҗ Закир дә өз һалы һаггында әруз вәзнинин мәф'улү, мәфаулү, мәфаулү, мәфаил өлчүсүндә дедиҗи «Танур мәни мәчму отуз ики чаваншир» мисрасында танур вә отуз ики сөзләри уздылыб, вәзнә табе олачаг бир шәклә дүшмүшдүр.

Үмумиҗәтлә бу чүр узанма вә гысалмалара шаирләримиздән чохунун ше'рләриндә раст кәлирик. Сабир вә Сәһһәт кими садә дилдә јазан шаирләримиздә исә бу кими һөгсанлара аз тәсадүф едилер. Онлар бир узун һечаны ики гыса һеча илә әвәз едәрәк, әруз вәзнини Азәрбајчан дилинин аһәнкинә табе етмишләр. Шәһријар, Сәмәд Вургун, Сүлејман Рүстәм кими ара-сыра әруз вәзниндә ше'р дејән шаирләримиз дә һеч бир узанма гысалмаја јол вермәјәрәк, саф Азәрбајчан дилиндә сәлис вә гүввәтли әсәрләр јаратмышлар.

Әрәб ше'ринә хас әруз вәзни Азәрбајчан дилинин инкишафы илә әлағадар дәјишилмиш вә бу дилин фонетик хүсусијәтләринин тәләбләринә ујғунлашдырылмышдыр.

Әрәб ше'ринин вәзни олан әрузу фарслар да өзләри үчүн ше'р өлчүсү кими гәбул едәрәк онда бә'зи дәјишикликләр апармыш, өз ше'рләринин вәзни етмишләр.

Белаликлә, демәк олар ки, әрәбчәнин, фарсчанын вә азәрбајчанчанын өзләринә хас олан әруз вәзнләри вардыр. Бу үч дилин һәр биринин дә әруз вәзнинин мүхтәлиф бәһрләри, мүхтәлиф шәкилләрдә ишләнмәкдәдир. «Мүгәддәмә-ји-ибн Хәлдун»да гејд олунар ки, «Әрәби әрузу илә фарси әрузу јекдикәрә мүбајин бирәр фәнни-мүстәгил олмушдур». Бу һала Азәрбајчан ше'риндә дә раст кәлирик. Мәсәләп, Рәмәл бәһриндә олан әрәб ше'ринин бир бејтиндә 6 чүзв олдуғу һалда, һәмин бәһрдә олан Азәрбајчан ше'риндәки бир бејтдә 8 чүзв вардыр. Јахуд, бә'зән әрәб ше'ринин ики мисрасындан Азәрбајчан ше'ринин бир мисрасы дүзүлүр. Азәрбајчан шаирләри бәһрләрдә аз-чох дәјишиклик јаратмышлар. Мәсәләп, Сабирин Сејид Әзимә јаздығы «Көзәлим» ше'ри рәмәли-мүсәддәси-мәхбун, јә'ни «Фаилатүн, фаилатүн, фә'лүн» шәклиндә јазылмышдыр. Лакин шаир бу вәзнә тамамилә риәјәт етмәмишдир.

Сонја! Еј дилбәри-пакиза әда,
Сәнә бу Нәгдибәјин чаны фәда.

Фаилатүн, фаилатүн, фаилат шәклиндә башланан бу

ше'р ахыра гәдәр бу өлчүдә олмалыдыр. Лакин һәмин ше'рин үч, беш вә алтынчы бәндләри бу өлчүдән кәнара чыхараг о вахта гәдәр әрузчулар тәрәфиндән танынмамыш башга бир өлчү тәтбиг етмишдир. Башга бир мисал:

Та дедин табеји-фәрман ол, олдум.

Чисмимә валеһү һејран ол, олдум.

Назәнин чаныма гурбан ол, олдум.

Ешглә ханәси виран ол, олдум.

Гапыма әчз илә дәрбан ол, олдум.

Көзәлим шимди нәдир фәрманын?!

Чаны гурбан сәнә бу наланын.

Бу бәнд «фаилатүн, фаилатүн, мәф'улүн» өлчүсүндәдир. Сабир бу ше'ри вәзндә һеч бир рәкакәт әмәлә кәтирмәјәрәк чох маһиранә сөјләмишдир. Анчаг Мирзә Әләкбәр Сабир ше'рдә сөзүн долғунлуғу вә мәзмунун гәтилиҗи хәтиринә әрузун стандарт чәрчивәсини гырмышдыр. Сабирин јаратдығы фаилатүн, фаилатүн, мәф'улүн өлчүсү әрузчулар тәрәфиндән тәртиб олуңмуш әруз вәзни бәһрләри ичәриндә јохдур. Бу өлчү Сабирин Азәрбајчан әрузуна кәтирдиҗи бир јениликдир. Сабирин «мүфтәилүн, мүфтәилүн» өлчүсүндә јаздығы: «Мән белә әсрары гана билмәрәм», ше'ринин ахырыны тамамилә башга бир өлчүдә демишдир...

Сабир әруз вәзнини һәр чүр мусиги һавасына тәтбигинин мүмкүн олдуғуну чох көзәл билирди. Одур ки, «Мәктәб шәргиси»ни әруз вәзни чүзвләриндән тәртиб олуңмуш јени бир вәзндә демишдир. Бу вәзн шәрги үчүн чох мұнасибдир:

Мәктәб-мәктәб нә дилкүшасан,

Чәннәт-чәннәт десәм сәзасан.

Фә'лүн, фә'лүн, фәулү, фә'лүн.

Бу да Сабир тәрәфиндән вәзнимизә әлавә едилмиш јени өлчүдүр.

Әруз вәзни бәһрләриндән бәзиләри ајры-ајры дөврләрдә аз вә ја чох ишләнмишсә дә, бәзиләри һеч ишләнмәмишдир. Әввәлләр һеча вәзни илә мүвази олараг ишләнмиш әруз вәзни кет-кедә классик ше'римизин вәзни олмушдур.

Әрузун 19 бәһри һәркә вә сүкунларына көрә 6 даирә-јә бөлүнүр:

- 1) Даирәји-мө'тәлифә — вафир вә камил бәһрләри;
- 2) даирәји-мүттәфигә — мүтәгариб вә мүтәдарик бәһрләри;

3) даиреји-мүчтәлибә — һәчәз, рәмәл вә рәчәз бәһрләри,
 4) даиреји-мүхтәлифә — тәһвил, мәдид вә бәсит бәһрләри;
 5) даиреји-мүштәбиһә — мүнсәриһ, мүзәрә', мүчтәсс вә мүг-
 тәзәб бәһрләри; 6) даиреји-мүитәзәби — сәри', гәриб, чәдид,
 хәфиф вә мүшәкилл бәһрләри даһилдир.

Әрузун 19 бәһринини ики жүздән артыг шәкли вардыр.
 Бу шәкилләрин һамысы фәулүн, фАилүн, мәфАҮлүн, фАилА-
 күн, мүстәфилүн, мүтәфАИлүн, мүтәфАИлАтүн, мәф'улАтү ки-
 ми өлчүләрән дүзәлмишдир. Бу өлчүләрәи Азәрбајчан сөз-
 ләринә тәтбиғ етсәк белә олар: Фәул—кәлир; фәулүн—кәлир-
 дим; фАилүн—кәлмишәм; мүфтәИлүн—кәлмиш идим; фә'лүн—
 кәлдим; мәф'улү—кәлмишди; мәф'улүн—кәлмишдим; мүс-
 тәфилүн—кәлмишдиләр; мәфАИлүн—кәлирдиләр; мәфАп-
 лүн—кәлирләрмиш; мәфАИлү—кәлирләрди; фәилүн—кәли-
 рәм; фә'лү—кәлди; фАилАтүн—кәлмәмишмиш; фәилатү —
 кәлмәмишди; фәилАтү—өзү кәлсә; фәИлАтүн—кәлирәммиш
 вә и. а.

Классикләримизин чох ишләтдикләри әрәб вә фарс сөз-
 ләри әруз вәзиннә асанлыгла даһил ола билдикләри һалда,
 Азәрбајчан сөзләринин бәзиләрини әруз өлчүләринә тәтбиғ
 етмәк мүмкүн олмур. Мәсәлән, кедәчәксән, вә кәләчәкдир
 сөзләри әруз гәлибләринә даһил олдуғу һалда, кедәчәјәм
 сөзү бураја сығмыр. Һәтта әрәб сөзү олан инсанијјәтин
 «мәф'улү, фәилатү, мәфәилү, фәилүн» вә һәмчинин «мәфа-
 илүн, фәилатүн, мәфәилүн, фәилүн» өлчүләриндә ишләнмә-
 си гәтијјән мүмкүн дејилдир.

Т Ә Г Т И'. «Тәгти'нин лүғәти мә'насы парчаланмағ де-
 мәкдир. Биз ше'ри тәгти' етдикдә бейтләри бәндиндән ачыб,
 сәбәб, вәтәд вә фәсиләләринә парчалајырыг. Бейтин чүзвлә-
 ри әләгәдар бәһрин чүзвләринә бәрабәр олмалыдыр. Белә
 ки, бейтин биринчи мисрасынын сәбәбләри икинчи мисра-
 сынын сәбәбләринә, вәтәдләри вәтәдләринин вә фәсиләләри
 фәсиләләринин гаршысына дүшмәлидир. Бу мұвафигәт вә
 мұтағибәт олмадығы тәгдирдә ше'рин әруз вәзиндә олма-
 дығы ајдынлашыр. Мәсәлән, Сабирин «Ағачларын бәһси»
 мәнзүмәси әруз вәзининин ашағыдакы (мүфтәилүн, мүфтәи-
 лүн, фАилүн) өлчүсүндәдир.

мүфтәилүн
 «Алма, палыд,
 Ејләдиләр
 Башлады тә'

мүфтәилүн
 шам ағачы
 бәһси бу мин
 рифә палыд

фАилүн
 һал илә
 вал илә
 гәмәтин

Өјдү өзүн
 Јетмәз олур
 Лајиг олур

зорбалығын
 сөјләди дағ
 фәхр едә бағ

һаләтин
 лар мәнә
 лар мәнә»

вә и. а. Бу мәнзүмәнин биринчи мисрасы һансы өлчүдә исә,
 бүтүн галан мисралар да о өлчүдә олмалыдыр. Ирәлидә
 кәстәрдијимиз кими, бу кими мәнзүмәни тәгти' етмәк үчүн
 онун мисраларыны бәндләриндән ачмалы, онларын һәрә-
 кәли вә сакинләрини мүәјјән мисранын сакин вә һәрәкәли
 һиссәләринин гаршысына гојмалыјыг.

Мәнзүмәнин чүзвләринин јүнкүл сәбәбләри јүнкүл сә-
 бәбләринин, ағыр сәбәбләри ағыр сәбәбләринин мұгабилини-
 дә, вәтәд вә фәсиләләри галан мисраларын вәтәд вә фәси-
 ләләринин мұгабилиндә дурмалыдыр.

Бир һәрәкәли вә бир сакин һәрфдән ибарәт олан парча
 јүнкүл сәбәб, ики һәрәкәли һәрфдән ибарәт олан парча
 ағыр сәбәбдир. Мәсәлән, мүф јүнкүл сәбәб, тәилүн кичик
 фәсилә, фә јүнкүл сәбәб, илүн вәтәди-мәчмудур. Бу сурәт-
 лә мисал кәтирдијимиз мәнзүмәнин өлчүсү бир јүнкүл сә-
 бәб, бир кичик фәсилә, бир јүнкүл сәбәб вә бир вәтәд-мәч-
 мудан ибарәт олдуғуну көрүрүк.

Әруз вәзинин (а) вә (и) һәрфләри сакин һесаб олу-
 нур, одур ки, мисраларын әввәлинчи парчалары Ал, Еј, Баш,
 Өј, Јет, Ла, (мүф) һиссәсинә, кичик парчалары — ма, па-
 лыд, ләдиләр, лады, тә, дү, өзүн, мәз, олур, јығ олур вә и.
 а. тәүлүн һиссәсинин мұгабилинә дүшмәлидир. Икинчи өл-
 чүнүн биринчи парчасы-ша, бәһ, ри, зор, сөј, фәх вә и. а. мүф
 һиссәсинин, икинчи һиссәси—мағ, ачы, он, бу, мин, фә, палыд,
 балығын, ләди, дағ, редә, бағ—тәүлүн һиссәсинин мұгабилинә,
 үчүнчү һиссәси—һалилә, валилә, гәмәтин, һаләтин, лар мәнә—
 фәилатүн һиссәсинин мұгабилинә дүшмәлидир.

Бу өлчүдә һеч бир чүзв артыг-әскик олмур. Бу чүр тәг-
 ти'дән сонра, мәнзүмәнин әруз вәзини илә дејилдијинә ина-
 нырыг. Һәммин бу мәнзүмәни һечә вәзини илә өлчәсәк, әввәл-
 дән ахыра кими онбир һечадан ибарәт олдуғу мүәјјән еди-
 лир. Лакин он бирлик дејилдир, чүнки, он бир һечәлы-
 лар тәгти' едилдикдә ики шәкилдән кәнара чыхмамалыдыр.
 Биринчи шәкил 4, 4, 3, икинчи шәкилдә 6, 5 олмалыдыр.

Сабирин «Ағачларын бәһси» мәнзүмәсини һечә вәзини
 илә тәгти' етсәк, бу шәкилләрин һеч биринә мұтағибәт олма-
 дығыны көрәрик. Мәсәлән:

6. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 1.

Алма, палыд, (4)	шам агачы (4)	һал илә (3)
Ејләдиләр (4)	бәһси бу мин (4)	валилә (3)
Башлады тә' (4)	рифә палыд (4)	гамәтин (3)...

буну биринчи шәкилдә тәгти' етдикдә, икинчи мисра минвал сөзү, үчүнчү мисрада тә'рифә сөзү. бешинчи мисрада дағлар сөзү, парчаланыр ки. бу парчаланмаја да һеча вәзинндә јоқ. верилмир. Икинчи шәкилдә тәгти' етмәк јенә мүмкүн дејил.

Үмумијјәтлә, ше'римиз силлабик ше'рләр сырасына мән-суб олдуғундан һеча вәзинндә олан бир ше'ри әруз вәзинн-дәки ше'р кими өлчмәк олмаз. Һәтта кәлмәнин тәк бир һәр-фи өзүндән әввәлки вә ја сонрақы кәлмәнин үстүндә гала билирсә, һечада исә бу мүмкүн дејилдир. Һеча вәзинндә һечаларыи сајы дурағларыи вә мисраларыи тәк ја чүт һеча-лылығы нәзәрдә тутулур. Она көрә дә једди һечалылар 3—4, сәккиз һечалыла 4—4, он һечалылар 5—5, он бир һечалы-лар 4-4-3 ја 6-5 кими, он дөрд һечалылар 7-7, он беш һеча-лылар 7-8 вә он алты һечалылар 8-8 оларағ тәгти едилир.

Һечаларыи сајына әсасланмағ һеча өлчүсүнүн үмуми әламәтидир. Һечасыз сөз олмадығы үчүн әруз вәзинндә де-јилмиш ше'рләрин дә бүтүн мисралары ејни минғар һечаја вә јахуд бә'зән ики чүр һеча сајына мутабиғ кәлир. Мәсә-лән, Вагифин «Мән чаһан мүлкүндә мүгләг доғру һаләт көр-мәдим» бејти илә башланан мүхәммәси ахыра гәдәр он беш һечалыдыр.

Јахуд Сүлејман Рүстәмин «О күн кәләчәк» ше'ри әруз вәзиннин сәри' бәһриндә олдуғу һалда, бә'зи бејтләри о бир, бә'зиләри исә он һечалыдыр. Мәсәлән;

Ләпәләр ганлыдыр Аразда јенә,

Налә вар чалдығым бу сазда јенә.

(«ФАилАтүн, мәфАилүн, фәлүн»)

2) Инди артыг дүнәнки шән гызлар,

Ијдәликләрдә ағлајыб сызлар.

ФАилАтүн, мәфАилүн, фә'лүн»

Бә'зи надир һалларда мәзмунун долғунлуғуну итирмә-мәк шәртилә ајры-ајры мисраларыи өлчүсү үмуми чәдвәл-дән кәнара чыха биләр. Бу һала чох надир тәсадүф олунар. Мәсәлән, Сабирин «Охутмурам, әл чәкин» мәнзүмәси сәри' бәһринин мүфтәилүн, фАилүн, мүфтәилүн, фАилүн өлчү-сүндәдир. Бу мәнзүмәнин тәкрар олунап бәндләри тәгти' едилдикдә әсас өлчүјә мутабиғ кәлмәјәрәк белә бир шәки-алыр:

Мүфтәилүн	фАилүн	мүфтәилүн	фАилүн
Оғул мәним	дир әкәр	охутмурам	әл чәкин
Ејләмәјин	дәнкәсәр	охутмурам	әл чәкин

ајдындыр ки, бу һәммин бәндин вәзни дејил. Мәфайлүн фАи-түн, мәфайлүн фАилүндүр. Дөрдүнчү бәндин биринчи мис-расында да «ушағ мәнимдир әкәр», парчасы мәфайлүн фА-илүн өлчүсүндәдир. Мәнзүмәнин бүтүн галаи мисралары «мүфтәилүн фАилүн, мүфтәилүн фАилүн» өлчүсүндәдир.

Оғул јеринә тифл сөзү гојулмуш олсајды, өлчүјә дүз кәләрди. Демәли. Сабир бурада форманы мәзмуна гурбан вермәмишдир..

Әруз вәзинндә јазылмыш ше'рин тәгти'ндә јазылыша дејил, тәләффүзә риәјәт олунар. Мәсәлән, тәшдидли һәрфләр ики һәрф һесап олунар. Һәмчинин «азәри», «асиман», «ас-тан», «атәш» вә «ајин» кими «а» һәрфи илә башланан кәл-мәләрдә «а» һәрфи икигәт узадылыр. Сәсләрин биринчи һис-сәси мүтәһәррик, икинчиси исә сакиндир. Тәләффүз едил-мәјән һәрфләр мисраныи ахырында олдуғда бир һәрф кими тәгти' олунар. Ортада олдуғда исә нәзәрә алынмыр. Әрәб әлифбасы илә «хачә», «хаһиш», «хаһәр» вә бу кими кәлмә-ләрдә вә с. олан «вав» вә «һе» һәрфләри дә һесаба алын-мыр. Бу гајда букүнкү Азәрбајчан әлифбасында јазылмыш ше'рләрә зинд дејил.

Һәрәкәнин, јәни зир-зәбәр вә пушун дал-габағ кетмә-синин ејби јохдур. Бу әламәтләр бири о биринин мутаби-линдә олмаја да биләр. Мисраныи орталарында әлифдән сонра кәлән «нун» һәрфи вә бағлајычы «вав» һәрфи дә нә-зәрә алынмыр. Бу һәрфләр јалныз јијәлик бирләшмәсиндә е'тибарлы һесап олунар. Мисраныи ортасында шејх, мәст, пәст кими ики сакили һәрфләрин биринчиси сакин, икин-чиси һәрәкәли һесап олунар. Мәсәлән: Еј Шејх Низами, еј низами дағылан—мисрасындақы «Шејх» сөзү «шејхи» кими охунмалыдыр. Мисраныи ахырында исә сакин һесап олу-нур. «Дост», «дүрүст» кими сөзләрдә ики сакиндән сонра кәлән «т» һәрфләри мисраныи ортасында оларса, һәрәкәли охунур, ахырда оларса һәрәкәсиздир. Мәсәлән. «Дуст би-пәрва» (дустибипәрва) охунмалыдыр. Анчағ «дост» сөзү мисраныи сонунда оларса, «дос» охунмалыдыр. Бу һадисә ејни илә тәгти' заманында белә олмалыдыр. Јијәлик бир-ләшмәләриндә сакин һәрф һәрәкәли охунур. Мәсәлән: «Фәсл-баһар» (фәсли-баһар) кими охунур.

Бир дө ше'рин интонациясыны ахтармагдан эввэл онун таркиб инсәләрини мусиги нөгтеји-нәзәриндән, эрәб-фарс дилләриндә исе һәмни һечанын узунлуғундан асылыдыр. Азәрбајчан дилинин таркибиндә фарс вә эрәб сөзләри олдуғу үчүн һәм һечанын узунлуғундан, һәм дә силлабитон дилләрдә олдуғу кими, вурғунун гүввәтиндән асылыдыр. Силлабитон дилләрдә вурғулар бәрк һеча, вурғусузлар исе зәиф һеча һесабулунар. Фарс эрәб дилләриндә һечалара мәнсуб едилир. Узун вә ғыса һечалар бир-бирини нөвбә илә тә'гиб едир.

Вәзи өлчүләри, сәбәб, вәтәд вә фасиләләрә ујғун оларатәтбиг едилир. Азәрбајчан дилиндә олан бүтүн сөзләр бу үч шәклин гәлибиндән кәнарда гала билмир.

Ше'рдә һечанын гүввәтинә ритмик вурғу дејилир. Бураыны да билмәк лазымдыр ки, ритмик вурғу бәдни вурғунун вәзини позмур. Бәдни вурғу һәм ше'рдә һәм дә нәсрдә өз јериндә галыр.

Узун һечанын ғыса һечаја инсәбәти 1:2-дир, јә'ни бир узун һеча ики ғыса һечаја бәрабәрдир. Буна көрә дә ики ғыса һеча бир узун һеча кими гәбул едилир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

Синоним ләрвәләр

1. Верилмиш синоним чәркәләрдән ахырышчылар сабит сөз бирләшмәләриндән ибарәтдир; бурахылмыш сөзләри чартырмагла онлары тамлајын.

гачдә, өкишди, (—) түпүрдү
горхдүм, одум (—) (—)
һәјәчәнландым, (—) түстү (—)
утандым, (—) дүшдүм
күдмәк, тәрумаг, (—) јетирмәк
үмид олмаг, (—) багламаг
чәшмаг, (—) итирмәк

2. Верилмиш сабит сөз бирләшмәләринин бир сөзлә ифадә олунан синонимләрини тапшын.

көз гојмаг, —
өмүр сүрмәк, —
сөз дејүшдүрмәк, —
өзүнү әлә алмаг, —
һамам сујудан дост тутмаг, —
бел багламаг, —
чана кәлмәк, —

Дидактик материаллар

VI СИНИФДӘ МҮҢАКИМӘ ХАРАКТЕРЛИ ИНШАЛАР

Мә'лум олдуғу кими, орта мәктәбин IV—VIII сенифләриндә шакирдләрин рабитәли нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк мәгсәди илә тәсвир, мұһакимә вә нәгли характерли иншалардан кениш истифадә олунур.

Өјрәдичи мәгсәд дашыјан бу инша жанрлары ичәрисиндә мұһакимә характерли иншалар өз рол вә әһәмијәтинә көрә даһа мұһым јер тутур. Һәмни жанр үзрә апарылан иншалар шакирдләрин рабитәли нитгини инкишаф етдирмәклә јанашы, онларын коммунист дүнја көрүшүнүн формалашмасы, әтраф аләм һаггында даһа кениш тәсәввүр әлдә етмәси, ичтимаи һәјат һадисәләриндән даһа дүзкүн баш чыхармасы, идеја-сијаси вә әхлаг тәрбијәләрини јүксәлдилмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Лакин бу чүр кениш әһәмијәт кәсб едән иншалар үзрә мәктәбләримиздә системли иш апарылмыш. Бунун бир сәбәби дә, һеч шүбһәсиз, мұәллимләримизин әлиндә мұһакимә характерли иншалара аид практик вәсәитин, дидактик материалларын олмашы илә бағлыдыр. Буну нәзәрә алараг, биз бу мәгаләдә мұһакимә характерли иншалара аид мұвафиг дидактик материал нүмунәләри вермәји мәгсәдә мұвафиг һесаб едик.

Һәмни дидактик материалларын мәзмуну илә таныш олмаздан эввәл, мұһакимә характерли иншаларын спецификасы илә бағлы олан ашағыдакы мәсәләләрин јада салынмасы фајдалыдыр.

Мұһакимә характерли иншалар өјрәдичи иншаларын елә бир жанрыдыр ки, бурада шакирдләр галдырылан бу вә ја дикәр мәсәлә әтрафында мәһз өз фикирләрини, өз мұлаһизәләрини ифадә етмәли олулар. Олар ки, бу жанрда инша јазаркән шакирдләрин, һәр шејдән эввәл, галдырылан мәсәлә илә әлағәдар ирәли сүрәчәји тезиси, аргументи дүзкүн

мүэҗҗәнләшдирмәсинә истигамәт вермәк лазымдыр. Бу тип-ли иншаларда икинчи мүнүм чәһәт галдырылан мәсәлә илә әләгәдар ирәли сүрүлән бу вә ја дикәр фикрин инандырычы фактларла кифәјәт гәдәр әсасландырылмасыдыр. Она көрә дә шакирдләрә әввәлчәдән баша салмаг лазымдыр ки, мүнү-кимә характерли инша јазаркән тәкчә галдырылан мәсәлә илә әләгәдар нәдән данышмаг дејил, нечә данышмаг да әсас шәртдир. Бир сөзлә, мүәллим чалышмалыдыр ки:

а) мүнүкимә характерли иншада шакирдләрин ирәли сүрдүкләри тезис иншанын мөвзусуна там ујғун кәлсин; б) өз фикирләрини әсасландырмаг үчүн кәтирдикләри дәлил-ләр кифәјәт гәдәр инандырычы олсун; в) онларын ирәли сүрдүјү тезисләрдә мәнтиги зиддијәтә јол верилмәсин; г) иншада шакирдләрин кәлдији нәтичә ајдын ифадә олу-муш олсун.

Шакирдләр мүнүкимә характерли инша јазаркән галды-рылан мәсәлә илә әләгәдар мүэҗҗән фикир ирәли сүрәркән өзләринин шәхси һәјәт тәчрүбәсинә, бәдди әдәбијјатдан, пуб-лиснет мәгаләләрдән көтүрдүкләри фактларә әсаслана биләр-ләр.

Дидактик материаллар

1. Аиләнин бөјүк гызы Јеканә илк маашындан анасы үчүн јун шал, атасына көјнәк, VI сииифдә охујан гардашы Сабирә исә бир чүт чораб алды. Аиләдә һамы Јеканәнин иш-газанчындан алдыгы бу һәдијјәләри бөјүк севинч вә фәрәһ-һисси илә гәбул етдији һалда, Сабир:—Лазым дејил, чора-бым вар.—дејә бачысына гаш-габаг төкдү. Сиз билән о, ба-чысынын алдыгы һәдијјәни гәбул етмәмәкдә һаглы идими? Сиз Сабирин јериндә олсајдыныз нечә едәрдиниз? Фикирлә-шин, һәмјашыдынызын һәрәкәтинә өз мүнәсибәтинизи бил-дирмәк мәгсәдилә «һәдијјәнин бөјүјү, кичији олмаз» мөвзу-сунда инша јазын.

● **Һәдијјә, бәхшиш вә совгат сөзләринини мә'на фәрти-ни изаһ един.**

2. Билирсиниз ки, инсан һәмишә мүэҗҗән арзу илә јаша-јыр. Арзу түкәнмир, арздан јени арзу доғур. Бәс комму-низм чәмијјәти гурулдугдан, адамларын бүтүн мадди вә мә'нәви еһтијачлары максимум дәрәчәдә өдәнилдикдән сон-ра нечә? Онда да адамлар мүэҗҗән арзу илә јашајачаглар-мы? Әкәр арзу арзулуғунда галырса, коммунизмдә јашајан адамларын, хүсусән кәнчләрин башлыча арзулары нә илә

әләгәдар ола биләр? Бу барәдәки мүнәһизәләринизи инша шәклиндә јазын. Она мүнәфиг ад гојун.

● **Арзу сөзүнүн синонимләринини мүнәфиг чүмләләрдә ишләдиб јазын.**

3. Јахын күнләрдә сәнин он дөрд јашын тамам олур. Бөјүк фәрәһ һисси илә сән мәктәб комсомол тәшкилатына ашағыдакы мәзунда әризә илә мүнәричәт едәчәксән: «...Ха-һиш едирәм, мәни Үмумиттифаг Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагына үзв гәбул едәсиниз». Бәс сән һансы пионерләрини комсомол сырасына гәбул едилдијини билирсәнми? Әкәр би-лирсәнсә, «Кимләри комсомола гәбул едирләр» мөвзусунда инша јаз.

● **Фәрәһ, севинч, шадлыг сөзләрини чүмләнни мүбтәда-сы јериндә ишләдиб јазын.**

4. Фантастик әсәрләри мүнәһизә едәркән вә ја бу мөвзу-да кинофилмләрә бахаркән әфсанәви гәһрәманларын, сәһр-карларын төрәтдији гејри-ади һадисәләри хатырлајырсы-нызымы? Әкәр сиз һәмни сәһркарларын јеринә олсајдыныз, онда бу имкандан ән әввәл нәдә истифадә едәр, инсанлар үчүн һансы хејрли ишләри көрәрдиниз?

Бу барәдәки фикринизи билдирмәк мәгсәди илә «Әкәр сәһркар олсајдым» мөвзусунда инша јазын.

5. Јазычы Ә. Әмраһовун «Сән пионерсән, ахы!» әсәрин-дән көтүрүлмүш ашағыдакы парчаны охујун вә бурада мүнә-әллифин галдырдыгы мәсәләјә өз мүнәсибәтинизи билдир-мәклә әләгәдар инша јазын. Она мүнәфиг ад гојун.

«Троллејбусда мәнимлә јанбајан отуран 13—14 јашлы оғлан әлиндәки китабы ачараг алтында мүрәккәблә ишарә едилмиш ашағыдакы сөзләри охујуб јенә дә өртдү: «Инсан үчүн әп гијмәтли олан шеј һәјәтдыр. О, инсана бир дәфә верилир вә ону елә јашамаг лазымдыр ки, кечирилмиш олан илләр әзаблы, гәмли вә мә'насыз олмасын. Сәни алчаг, ләкә-ли, дәјәрсиз кечмишин јандырмасын...»

Мән онун Николај Островскини мүнәһизә етмәсини көрүб севиндим. Дәрһал Краснодонлу гәһрәман Улја Громованы хатырладым. О, күндәлијинини ән көркәмли јериндә бу сөз-ләри јазмышды.

Нөвбәти дајаначагда троллејбуса минән јашлы бир га-дың кәлиб бизим јанымызда дајанды. Онун әлиндә ики ағыр бағлама варды. Мән пәнчәрә тәрәфдән галхыб, өз јерими она вердим, анчаг мәктәбли оғлан һеч јериндән тәрпәнмә-ди. Гаршыдакы дајаначагда троллејбусдан дүшәркән һәмни

оғлан мәни итәләжиб дүшдү вә фит чала-чала узаглашды. Мән чох тәэссүф һисси илә онун ардынча бахыб өз-өзүмә дедим: «Каш онун охудугу мәктәби вә ја евләрини таныја идим...»

6. Мәктәбли јолдашларыңыздан бири хәстәләндикдә һеч бир дәрман гәбул етмир. Бунунла да куја о өз ирадә вә характерини мөһкәмләндирмәк истәјир. Сиз онун һәрәкәтинә нечә бахырсыныз? Хәстәләндикдә һәкимә мүрачиәт етмәмәк доғруданмы характери мөһкәмләндирир? Јохса бу, јерсиз инадкарлыгыдыр?

Бу барәдәки фикринизи ииша формасында јазын (өзү-нүзүн сәһижә гәјдаларына нечә риәјәт етдијинизи сөјләмәји да унутмајын). Иишаја мувафиг ад гојун.

● Сағламлыг сөзүнүн синоним вә антонимләрини јазын.

7. Мүәллим шакирдләрлә «Асудә вахтынызы нечә кечирсиниз?» мөвзусунда мүсаһибә апараркән, кими асудә вахтларда бәди иәдәбијјат охудугуну, кими идманла мәшғул олдугуну, кими дә ачыг һавада кәзинтијә чыхдыгы вә достунун, јолдашынын көрүшүнә кетдијини сөјләди. Сиз нечә билирсиниз: асудә вахтларыны мәктәбли даһа нәјә сәрф едә биләр? Бу барәдәки фикринизи ифадә етмәк үчүн «Асудә вахтларымда мән...» мөвзусунда ииша јазын.

8. Бақыдакы орта мәктәбләрин бириндә VI синиф шакирдләрини валидеји ичласы кечирилди. Синиф рәһбәри үзүнү Рамизин валидејинә тутараг деди:

— Рамиз јахшы охујур, һәмишә өзү илә өз дәрсләри илә мәшғул олур.

Лакин валидеји бу сөзләрдән нәинки фәрәһләnmәди, һәтта чидди нараһатлыг кечирди. Сизчә Рамизин атасыны нараһат едән нә иди, о, оғлунун һансы һәрәкәтләриндән разы галмамышды?

Фикирләшиб бу барәдәки мулаһизәләринизи ииша формасында јазын. Мәсәләјә дүзкүн јанашмаг үчүн әсил мәктәблдә дәрсләрини јахшы охумагла бәрәбәр, даһа һансы кејфијјәтләрин арзу олундугуну јадыныза салын.

● Рамиз дәрсләрини јахшы охујур фикрини мә'нача она јахын олан башга чүмләләр шәклиндә ифадә едиб јазын.

9. Естонијадан Н. Тсејуренко «Правда» гәзетинә ашағыдакы мәзмунда мәктуб јазмышдыр. Охујун, мәктубда галдырылан мәсәләјә өз мунасибәтинизи билдирмәк үчүн ииша јазын. Она мувафиг ад гојун.

«Бир дәфә пионерләрдән бири мәним муһарибә ишти-ракчысы олан бир танышыма мүрачиәт едиб деди:

— Саша дајы, биз мәктәбимиздә муһарибә ветеранлары кушәси дүзәлтмишик. Инди һәмин кушә үчүн чанлы хатирә топлајырыг. Сизин дә чохлау орден, медалларыныз зар. Һеч олмаса, ондан бирини бизә верин, биз ону әзиз хатирә кими һәмин кушәдә әбәди сахлајаг.

Мәним танышым бир гәдәр фикирләшдикдән сонра деди:

— Бу чох јахшыдыр ки, сиз муһарибә илә әлагәдар кечмишимизи, адамлары унутмурсунуз. Лакин мән муһарибә ветеранлары кушәсиндә сахламаг үчүн өз медалымы сизә вермәрәм...».

Сиз билән, Саша дајы муһарибә ветеранлары кушәсиндә сахламаг үчүн өз медалыны нә үчүн вермәди? Пионерләр буну истәмәкдә һағлы идиләрми?

Мулаһизәләринизи ииша формасында јазын.

● Ветеран сөзү илә бир нечә сөз бирләшмәси дүзәлдиб јазын.

Ә. КӘЛБӘЛИЈЕВ,

педагожи етмләр намизәди,
Азәрб. ДЕТПИ-нин баш елми ишчиси.

ШАКИРДЛӘРИНИЗИН БИЛИЈИНИ ЈОХЛАЈЫН

СӘРБӘСТ ИМЛА.

V синиф

Ташшырыг. Әввәлчә, бүтөвлүкдә мәтнә сонра исә ајры-ајрылыгдә онун һиссәләринә гәд вериб јазын.

Јајлаға көчәркән истираһәт етмәк үчүн чох ири бир гоз ағачынын алтында отурмушдуг. Бу заман гоча бир дәјирманчы чајын кәнарындакы дәјирмандан чыхыб булагдан су ичмәјә кәлди. Адил бу гочаны көрүб, ондан сорушду:

— Әмичан, бу ағачын нечә јашы олар?

— Оғлум, бу ағачын өмрү мохләр. Дәјирләр ки, бунун беш јүздән артыг јашы вар, өзүрү дә бурада гарға әкмишдир.

«Гарғанын гоз әкмәси» Адил чох дүшүндүрдү. Мәсәләни ајдынлашдырмаг үчүн мүәллимә мүрачиәт етди. Мүәллим ону баша салды ки, һејванларын бәзиләри гыш үчүн еһ-

тият топлайырлар. Белә һејванлардан бири дә гарғадыр. Јајда һәр бир шеји јејән, һәтта сичан вә гурбагалары овла-
јан бу гуш пајызда гозла да доланыр. О, гоздан өзү үчүн
еһтијат да јыгыр. Гарга гозу бир-бир дәнләјиб далда јер-
ләрдә басдырыр вә еһтијачы олдугу заман чыхарыб јејир.

Бәзән гарғаныйн гоз басдырдыгы јер јадындан чыхыр,
һәмийн гозлар көјәрир, онлардан ири гоз ағачы әмәлә қалыр.
Күман кәлмәјән јерләрдә гоз ағачының битмәси бу сәбаблә
бағлыдыр. (Ч. Чэбрајылбәјлидәи).

Методик гејдләр:

Мүәллим әввәлчә мәтнә бүтөвлүкдә охујур. Шакирдләр мәтнә
мүвафиг ад вериб дәфтерләринә јазырлар. Сонра мүәллим мәһачи
биткнн олан биринчи парчаны охујур. Шакирдләр һәмийн парчаја да
ад верир вә мәзмунуну јазырлар. О бири биткнн парчанын јазылы-
шы да бу гајдада давам етдирилик; Беләликлә, шакирдләр сәрбәст
имла јазмагла бүтөвлүкдә мәтннн планыны да тәртиб етмиш олур-
лар. Белә сәрбәст имлалар шакирдләри ифадә јазыја һазырламагда
мүһүм рол ојнајыр.

ИФАДӘ

САБИР.

Сабирин тәшәббүсү илә Балаханыда илк дәфә фәһләләр
үчүн ахшам мәктәби ачылды. Фәһләләр шаирин үстүндә
көз-гулаг идиләр. Ахшам дәрсиндән сонра Балаханының
гаранлыг күчәләриндә сөһбәт етмәк бәһанәси илә ону евиңә
гәдәр өтүрүрдүләр. Бәзән кечә вахты Сабирин евинин әтра-
фында кәзинәрдиләр. Шаирин бундан хәбәри олмазды.

Бир дәфә Сабирин чырағы кечәјарыјадәк јанды. Кефи
көк иди. Ше'ри јахшы чыхмышды. О, кичик отағында вар-кәл
едир, јаздыгы ше'рини учадан охујурду. Амма хәбәри јох
иди ки, фәһләләр онун пәнчәрәси алтында дајаныб бөјүк
марагла ше'ри динләјирләр.

Хејли кечәндән сонра күчәдә һај-күј гопду. Сабир чыра-
гы сөндүрдү, күчәја бахды. Күчәдә ики-үч көлкә ојнашырды.
Баша дүшдү ки, далашмадыр. Кимсә бир нәфәри кәнара
чәкиб апараркән сәс-сәмир кәсилди.

Сабир кечә нараһат јатды. Ертәси күн бу барәдә ев
јијәсинә сөјләдикдә ондан белә чаваб алды: «Авара адамлар
һәр јердә вар. Јәгин сәрхош олублар».

Әслиндә бура кәлән гочулардан иди. О, Сабири горху-
зуб тә'гиб етмәк фикриндә иди. Анчаг шаирин достлары буш-

дан хәбәр тугуб, әввәлчәдән ағилла тәдбир кердиш, ону
јахшы-јахшы дөјүб әзишдирмишдиләр (С. Вәлијевдәи).

Таншырыг. 1) Мәтннн мәзмунуну илд план тәртиб етди.
2) Мәтндә әсас фикир Сабирә халк мәһәбәткннн ифадәлишир. Јахшы-
ның сонунда бу фикри бир-ики чүмлә илә иштиға шәклиндә тејд
етмәјә чалышын.

И. ӘМӘДОВ,

педагогика фәһләләр тәһсилдәи.

Асарб. ДЕТНИ-нин баш етмиш иштиғиса.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

Сүр'әтли охумагы өјрәтмәк

Сүр'әтли охуја әтијәтнмәк әкли әкәји сәһәрәләш-
дирмәјин ән вачиб проблемәләриндән биридир.

Ағыр-ағыр охумаг адамдан мүәјјән әкли көрүнәлик
вә хејли енержи чыгирмәји тәләб едир.

Оху вәрдншләрини мүвафиг чалышмалар вәситәсиклә
тәкмилләшдирмәк олар. Мәсәлән:

а) мүстәгил оху заманы учадан охумага адәт етмиш-
синизсә, ону — һәмийн јантнн адәти гәдликлә тәрәккүләјә
чалышын; охујаркән сөзләри ифадаләри, кечә дөјәрдәр,
үрәјиниздә гәләфбүз етмәјин;

б) оху заманы чалышма ки, бир вә ја ики сөзү дө-
јил, бирдән бирә бир кечә сөзү кәчә алл биләсиник;

в) чалышын ки, охујаркән сәтирдәкн бүтүн сөзләро
диггәтинизни чәлб етмәјәсиниз;

г) һәр сәтрин әввәлчәдән илк сөзү охумага бел-
ләјанда диггәтинизни 2—3 сөзү көрмәјә јевәдлик. Сәтрин
сонунчу сөзүнү һалә охумадан әввәл сонракы сәтрә
2—3 сөзү көзә алмага (көрмәјә) чалышма.

«КИТАБИ-ДЭДЭ ГОРГУД» ОРТА МЭКТЭБДЭ

Елэ сэнэт өрнөклэри вар ки онлар халгың мәнәвијјатынын мәнәк дашларындан сајылыр. Истәр кәмијјәт, истәрсә дә кејфијјәтчә јүксәлиш, артым һәмийн мәнәк дашына борчлудур. Бу чүр мәнәк дашы горунмалы, иичәдән-иичәјә өјрәнилмәли. эзиз тутулмалыдыр.

Азәрбајчан фолклорунун, еләчә дә мэдәнијјәтимизин мәнәк дашларындан бири «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларыдыр. Өз бәднә дәјәриң биткилији, долгунлуғу илә өлчүјә-кәлмәз сикләт дашың бу дастан кечмишимизи күзкү кими әкс едән, бу күнүмүзә, сабаһымыза ишыг салан һејрәт гајнагыдыр.

«Дәдә Горгуд» дастанларының орта мәктәб дәреликләринә салынмасы сәиндиричи һалдыр. Доғрудур, наразы галмага әсас верән нөгсанлар да вар, ләкин онларың дүзәлмәси чәтин дејил. Бу мәгсәдлә биз бир нечә нөгсаны көстәрмәк истәрдик.

«Әдәбијјат мунтәхәбәти»нда дастаның II боју — «Салур Газаның евиниң јағмаланмасы» боју верилмишдир. һөрмәт-ли алимимиз, мүүллимишимиз H Араслы бу боју ушаглар үчүн ишләмиш вә һәдәнсә ону «тәрчүмә» кими гејд етмишдир. Дохсан фәлзи әрәб-фарси сөзләри олан орта әср Азәрбајчан шаириниң ше'рини ишләсәк дә, биз она тәрчүмә демирик. Бәс чәми 5—10 фаиз сөзү бизә бәләд олмајан бу абидәјә тәрчүмә демәк һансы елми вәминә әсасланыр? Бунула биз доғма абидәмизи өзүмүздән уваглашдырмырмы?

Ишләниш бу парчада чох диггәтли олмаг лазымдыр. Чүнки, дастаның ше'ријјәти, сафлығы кәрәк мәктәблијә чатсын, ушаг кәрәк бу дастаның кәлмәләриндән, чүмләләрин дүзүмүдәки ше'ријјәти дүјсун, үрәк долусу севсин.

Һәмийн парчада нөгсанлар әсасән ашагыдакылардыр:

1. Сөзләрин мәнәлары доғру көстәрилмәјиб.

Мәс.: «дохсан башлы»—дохсан дирәкли (2),¹ кими јох «дохсан учлу—зирвәли (дохсан учлу) (зирвәли) кими верилмәлијди. «Алтун ајаг сураһы»—гызыл ајаглы графин (4) кими чеврилиб.

Һалбуки бурада ики синоним сөз ујар вәзијјәтдә ишләниб (мүг. ет. сағ-әсән, ајдыр-деди... бу үсул дастанда үслу-би сәчијјә дашыјыр).

Дикәр тәрәфдән, «гызыл ајаглы графин» (?) (2) кими мән-тигә јад бирләшмәдәнсә, буну түрк-әрәб сөзүнүн ујарлығы илә јаранан әләвә бирләшмәси кими көтүрмәк, бизчә, доғру-дур.

«ала» сөзү каһ уча (14), каһ гүввәтли (28), каһ да кө-зәл (52) кими чеврилиб. Бу сөзү әлван, ала-була, алабәзәк кими вермәк лазым иди.

«Орду» сөзү ев кими чеврилиб (10). Һалбуки бу сөзү еј-ни көкдән төрәјән «јурд» кими вермәк оларды.

«Толамасы бешик» (71)—долу бешик (?) кими верилиб. Һалбуки толама-долама парча адыдыр ки, онула бешик гурурмушлар вә һәмийн парча бешијин бир чешидини билдир-мәјә хүсусиләшмишдир.

Бизчә, һәмийн сөз дола (маг) фе'ли илә бағлыдыр. Бешик гуракән бу парча ики учдан ағача доланыр.

Ирмаг (86)—булаг кими верилир. Һалбуки «арх» кими вериләрсә сөзүн мәнәсы даһа дәгиг ајдынлашарды...

2. Еһтијач олмадан ујғун бә'зи кәлмәләр «тәрчүмә едилмиш» вә синонимлә әвәз едилмишдир. Нәтичәдә сөзләрин сәһ-ри позулмуш, оријинал фикир, һисс чаларына хәләл кәл-мишдир. Мисаллара көз јетирәк.

«Көјсү гызыл дүјмәли» (5)—«синәси гызыл дүјмәли» ки-ми чеврилиб. Биз «көксә гәфәси», «көксүнү өтүрмәк» деји-риксә, нијә «көксә» кәлмәсини «синә» илә әвәз едәк. Вә ја:

«...Салур Газаның алмына шәрабың истиси чыхды» (6) —«Салур Газаның башына шәрабың истиси чыхды».

Јата-јата јанымыз ағрыды.

Дура-дура белимиз гуруду... (6)

«Јата-јата јанымыз ағрыды, дурмагдан белимиз гуруду».

«Парасарың һасарындан пырлајыб учан Бејрәк боз ајғы-рына минди» (12) — Парасарың Бајбурд һасарындан «гуш» кими учан Бејрәк боз ајғырына минди.

¹ Дәреликдәки бөлкү үзрә олан рәгәмләр сахланмышдыр.

«Газан бәјин гарычыг олмуш анасы гара дэвэ бојнунда асылы кетди» (18) — Хан Газанын оғлу Уруз бәј үч жүз јикид-лә әли бағлы, голу бағлы кетди.

«Көјдән илдырым ағбан евин үзәринә шагыр көрдүм» (39) — «Көјдән илдырым ахыб евинн үстүнә шығыыр».

«Чығнам-чығнам гајалардан чыхан су» (45)

«Шырыл-шырыл гајалардан чыхан су!»

Бу типли чевирмәләрдән чөврә—этраф (45), туш олду—раст кәлди (46), говға—дава (47), гәһәр кәлди—ачыг кәлди (58), бәнзәр—охшар (71), былдыр-былдыр—мунчуг-мунчуг (75), усандын—безмәдин (73), чапаркән—чапанда (100), јағ-мур—јағыш (51) вә с. көстәрмәк олар.

Бунларын әвәзиндә алача (16) ала кими, гарача—гара (16), бағыр басмаг—салам вермәк (31) вә с. кими верилмишдир. Бу да милли колорити, бә'зи этнографик әламәти өлдүрүр.

Һалбуки садаг, шәһид олмаг, өјәч, чоғ вә с. бу кими сөзләрин гаршылығынын верилмәси јеринә дүшәрди.

Көрүндүјү кими, һәлә вермәдијимиз онларча бу кими мисалларда әвәзетмә илә орижиналын тәрәвәтини сахламаг оларды. Чүнки Дәдә Горгуд бојларында сәсин јери, сөзүи мәгамы чидди рол ојнајыр. Алитерасија, ассонанс, паралелизм, тәкрат, сәс вә сөз ојуну кениш јер тутан дастанда еһтијатлы олмаг лазымдыр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими һәрәкәт едиләрсә, мәктәбли дилимизин инкишафыны, тәкамүлүнү әјани олараг көрәрди.

3. Бә'зи гүсурлар үмумән мәтнин транскрипсиясындан кәлән сәһвләрдән доғур. Мәс.: «гара чоғун асланы» (1) Гарачуғун асланы;

Елин гоча оғлу Сары Гулмаш Газан бәјин еви үзәринә шәһид олду (20).

Бу чүмлә белә чеврилиб: «Елин гочаг оғлу Сары Гулмаш Газан бәјин еви үстүндә шәһид олду».

Мә'насы долашыг олан бу чүмләннн: «Ејмәк Гоч оғлу...» дејә башландыгы јалныз орижинала баханда ајдынлашыр вә с.

«Дәдә Горгуд» дилннә хас олан фразеолокијаны мүмкүн гәдәр сахламаг јахшы оларды. Чох јахшыдыр ки, мүн-тәхәбатда «Дәдә Горгуд» бојларынын гыса мәзмуну верилиб. Лакин нәдәнсә, көкү чоғ гәдимләрә кедиб чыхан Духа Гоча

оғлу «Дәли Домрул боју» арада бурахылыб. «Ушун Гоча оғлу Сәкрәјин боју»нда онун ики оғлунун ады верилир: Әкрәк вә Баһадыр. Һалбуки «Баһадыр» тә'јиндир, әламәтдир. Әкрәјин гардашынын ады Сәкрәкдир.

«Әдәбијат» китабында дастанын тәһлили бәситдир вә дастанын сәчијјәсиннн гәтијјән әкс етдирмир. Ејни заманда бир сыра гејри-елми өтәри фикирләр сөјләниб. Мәс: Азәрбајчан дастанларынын бә'зи гәдим нүмунәләри(?) тәхминән XI—XII (?) әсрләрдә намә'лум бир шәхс тәрәфиндән јазыја көчүрүлүб «Китаби-Дәдә Горгуд» адландырылмышдыр» (сәһ. 26).

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун мүгәддимәсиндә Дәдә Горгуд образы һағгында мә'лумат верилир. Онун једдинчи әсрдә јашадыгы, кәләчәкдән хәбәр вердији... сөјләнилир. Белә гәти сөјләнмиш чүмләләрә дә раст кәлмәк олур:

«Дастандакы һадисәләр Азәрбајчанда (26) баш верир»;

«Китаби-Дәдә Горгуд» Азәрбајчан дилннә јазылмыш илк бәдин әсәр олмаг етибарилә сон дәрәчә гијмәтлидир» (33) вә с.

Ади бир һәгигәтә көз јуммаг олмаз ки, елмдә дурулашмајан, сәһнләшмәјән, сорғу-суалдан јаха гуртарыб бәраәт газанмајан фикир мәктәблијә тәгдим едилә билмәз.

Әкәр сөһбәт ади бир нағылдан, дастандан кедәрсә, хырдачылыга вармамаг да оларды. Сөз-сөһбәт Дәдә Горгуд гопу-зундан төкүлүб кәлән бојлардан, әчдадларымызын фикир—һисс дүнјасыны бөјүк бир сәнәткарлыгла бизә јетирән дастандан кедирсә, онда еһтијатлы олаг, өјрәтмәји дә, севдир-мәји дә бачараг.

Камил ВӘЛИЈЕВ,

филологи елмләр һәмшәди,

С. М. Киров адына АДУ-нун мүәллими.

V—VI СИННФЛӘРИН ДӘРСЛИКЛӘРИ ИЛӘ ИШ ТӘЧРҮБӘСИНӘ ДАИР ЕЛМИ-ПРАКТИК КОНФРАНСДА

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш XXV гурултаја һесабат мә'рузәсиндә көстәрмишдир: «Хүсу-силә бүтүн үмумтәһсил системиннн вә биринчи нөвбәдә орта

95

мәктәби чидди сурәтдә даһа да тәкмилләшдирмәк лазым кәл-
дији ајдындыр».

Һәјатын бу тәләбинә ујғун олараг һазырда ајры-ајры
фәнләр үзрә програм вә дәрсликләрин даһа да тәкмилләш-
дирилмәси саһәсиндә кениш тәдгигат ишләри апарылыр. Бу
мәгсәдлә Азәрбајчан Дөвләт Елми-Тәдгигат Педагогика Ин-
ституту республиканын бир сыра рајонларында (Агсу, Нефт-
чала, Нахчыван вә с.) елми-практик конфранслар вә музак-
рәләр кечирмишдир. Кечән илин ахырларында Загәтәлада тә-
лимин мазмунуну тәкмилләшдирмәјин башлыға мәсәләләри
илә әлағәдар кечирилән конфрансда үч рајонун (Загәтәла, Ба-
лакән, Гах) 100-дән артыг дил-әдәбијјат мұәллими иштирак
етмиш, онлардан сәккиз нафәри V, VI синифләрин мөвчуд
Азәрбајчан дили дәрсликләри илә ишләмәк тәчрүбәләри
һаггында мә'рузәләрлә чыхыш етмишләр. Конфрансы Загәта-
ла РХМШ-нин инспектору Н. Әфәндијев кириш сөзү илә ача-
раг Сов.ИКП XXV гурултайы илә әлағәдар халг маарифи вә
мұәллимләр гаршысында дуран әсас вәзифәләр сырасында
тәлимин мазмуну вә методларынын тәкмилләшдирилмәсинин
чох мұһүм әһәмијјәти һаггында данышмыш вә конфрансын
мәгсәдини изләп етмишдир.

Илк олараг Азәрб. ДЕТПИ-нин Азәрбајчан дилинин тәд-
риси методикасы шөбәсинин мүдири Ә. Әфәндизадә «Тәлимин
мазмунуну тәкмилләшдирмәјин башлыча мәсәләләри» мөвзу-
сунда кениш мә'рузә етмиш вә мұәллимләри марағландыран
хејли суала чаваб вермишдир.

Конфрансын күндәлиги илә әлағәдар мә'рузә едән мұәл-
лимләрдән Чобанал кәнд орта мәктәбинин директору, фило-
логи елмләр намизәди **Ә. Гурбанов** һәр ики дәрслијин мүс-
бәт чәһәдләрини кәстәрдикдән сонра онларын тәчрүбәдән ирә-
ли кәләп нөгсанлары үзәриндә дајанды. О гејд етди ки, V син-
фин «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә верилән бә'зи мөвзу-
лар (§§ 6, 7, 8, 10, 11) о гәдәр дә чәтин олмајыб, IV синиф
шакирдләринин билик вә јаш сәвијјәсинә ујғундур. Бә'зи
мөвзуларла (§§ 23, 24, 25, 26, 27, 43, 44, 45, 54 вә с.) әлағәдар
нәзәри мә'луматлары даһа мөһкәм мәнимсәтмәк үчүн дәр-
ликдә мұәјјән чәдвәл вә схемләр верилмәси зәруридир. Мә'ру-
зәчи гејд етди ки, дәрслијин чалышмалар системиндә дә нөг-
санлара аз тәсадүф едилмир. Бә'зи чалышмаларын а) һәчми
вә мигдары програмда верилән саатлара ујғун дејил, мәсәлән,
«Сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин јазылышы вә тәләффүзү»

мөвзусуна аид чәми дөрд чалышма верилмишдир; б) етә ча-
лышмалара да тәсадүф етмәк олур ки, онларын (61, 166, 174,
273, 274 вә с.) јеринә јетирилмәсиндә мұхтәлиф чәтинликләр
гаршыја чыхыр.

Конфрансда чыхыш едән мұәллимләрдән **М. Османов** вә
И. Вәлијев јолдашлар гејд етдиләр ки, дәрсликдәки нәзәри
материалларын верилмәсиндә мұәлифләр јалныз дедуктив
метода истинад етмишләр. Лакин шакирдләрин мәнтиги тә-
фәккүрү вә мұстәгил јарадычылыг габилијјәтләрини инки-
шаф етдирмәк үчүн, һеч олмазса, бир сыра һалларда индук-
сијадан истифадә фајдалы оларды.

Сонра онлар бә'зи мөвзуларла («Сабит сөз бирләшмәлә-
ри», «Көк вә шәкилчи», «Мүрәккәб адлар» вә «Мүрәккәб сөз-
ләр», «Гејри-мұәјјән мигдар сајлары», «Гејри-мұәјјән әвәзлик-
ләр», «Суал әвәзликләри», «Гошма» вә с.) әлағәдар нәзәри
материалларда бир сыра ирили-хырдалы гүсурлар олдуғуну
гејд етдиләр.

Загәтәла рајону 5 №-ли сәккизиллик мәктәбин директо-
ру, филологи елмләр намизәди **Ә. Мәмәдов** «Фе'л форма-
ларынын тәдриси просесиндә гаршыја чыхан чәтинликләр»
мөвзусунда мә'рузәсиндә кәстәрди ки, дәрсликдә фе'лин тәс-
рифләәнән вә тәсрифләәнмәјән формалары һаггындакы бөлмә-
ләрдә терминләр о гәдәр дә јажшы сечилмәјиб. Тәдрис просе-
синдә «тәсрифләәнән» сөзүнү шакирдләрә нәинки ајдынлаш-
дырмаг, һәтта тәләффүз етдирмәк белә чәтинлик төрәдир.
Одур ки, «тәсрифләәнмәк» әвәзинә «дәјишән» сөзүнү ишләтмәк
һәм тәсриф сөзүнүн лүғәти мәнасыны мәнимсәтмәк, һәм дә
тәдрис ишиндәки чәтинлији арадан галдырмаг бахымындан
әһәмијјәтли оларды.

Мә'рузәчи фе'лин форма вә шәкилләриндән данышаркән
гејд етди ки, «форма» вә «шәкил» сөзләри мә'нача бир-бири-
нин ејнидир. Она көрә дә буну әввәлки дәрсликләрдә вә елми
әдәбијјатда олдуғу кими, мәсәлән, хәбәр формасынын садәси
вә мүрәккәби шәкилдә вермәк даһа мәгсәдәујғундур. Бундан
башға, фе'лин форма вә шәкилләринин өјрәнилмәсинә аид
чалышмаларын мигдарча нисбәтиндә дә чидди ујғунсузлуғлар
нәзәрә чарпыр. Тәкчә буну гејд етмәк кифәјәтдир ки, һәмши
мөвзуларын өјрәнилмәси үчүн ајрылмыш 13 саатлыг матери-
ала 96 чалышма дахил едилмишдир. Ајры-ајры мөвзулар үчүн
ајрылмыш саатларда да чалышмаларын мигдарында ујғун-
сузлуғлар вардыр. Мәсәлән, хәбәр формасынын пајыца 26,

7. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат гәдриси», № 1.

97

рәважәт шәклинин пажына 16 чалышма дүшүр; һалбуки әввәлинчи мөвзуја 3, сонракы мөвзуја исә 2 дәрә сааты аҗрылыр.

Гах рајону Гум кәнд орта мәктәбинин мүәллими **М. Абдуллајев** өз чыхышында V сифин «Азәрбајчан дили» дәрслијиндәки сөз јарадычылығы бөлмәсинин мүсбәт хүсусијјәтләрини кениш тәһлил етди.

Еләчә дә о һәмнин бәһсә анд чалышмаларын кәмијјәтчә азлығыны, онларын ичәрисиндә шакирдләри чәтинлијә салан, дүшүндүрән чалышмалара чох сејрәк һалларда тәсадүф олунамасыны тәнгид етди.

Балакән рајону Түлү кәнд орта мәктәбинин мүәллими **В. Сүләјманов** дәрсликләрлә иш просесиндә гаршыја чыхан чәтинликләрә вә онларын арадан галдырылмасы јолларына даир өз тәчрүбәсиндән нүмунәләр кәстәрди. Дәрсликдәки нөгсанлардан данышаркән о гејд етди ки, модал сөзләрлә әлагәдар верилән мә'лумат тә'лим просесиндә долашыгылыг јарадыр; һәмнин мә'лумат, бир нөв, ара сөзләрлә ејнијјәт тәшкил едир. **В. Сүләјмановун** фикринә кәрә, һәр ики дәрсликдә шакирдләрин рабитәли нитгини, мүстәгил јарадычылыг габилијјәтини вә мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк бахымындан әһмијјәтли олан чалышмалар кифајәт дәрәчәдә дејил.

Мүзакирәнин сонунда **Ә. Әфәндизадә** чыхыш едән мүәллимләрин тәнгид вә тәклифләри барәдә өз мүлаһизәләрини сөјләди, мә'рузәчиләрә институтун адындан бөјүк разылығыны билдирди.

Ф. БӘСӘНОВ.

Азәрб. ДЕТПИ-нин елми ишчиси.

VII—VIII СИНИФЛӘРИН ДӘРСЛИЈИ ИЛӘ ИШ ТӘЧРҮБӘСИНӘ ДАИР ЕЛМИ-ПРАКТИК КОНФРАНСЫН ЈЕКУНЛАРЫ

Бир нечә ај бундан әввәл Нефтчала рајонунда кечирилмиш елми-практик конфранс **VII—VIII** сифин «Азәрбајчан дили» дәрслији илә иш тәчрүбәсинә һәср олуномушду.

Азәрб.ДЕТПИ-нин Азәрбајчан дили шә'бәси тәрәфиндән һазырланмыш бу конфрансда рајонун бүтүн мәктәбләриндән 70-ә јахын дил вә әдәбијјәт мүәллими иштирак етмишдир.

Конфрансы ДЕТПИ-нин баш елми ишчиси, филолог елмләр һәмизәди **Ә. Әфәндизадә** етди. О өз чыхышында гејд етди ки, конфранс иштиракчыларынын ән мүһүм вәзифә-

си, јени програмла јазылмыш бу дәрслијин аҗры-аҗры бөлмә вә мөвзуларынын нөгсанлы чәһәтләрини програмын вә мүасир методиканын тәләбләри бахымындан тәһлил етмәкдән ибарәт олмалыдыр. Даһа сонра о, «мүасир дәрслик нечә олмалыдыр?» проблеминин вачиб мәсәләләриндән сөһбәт ачды; **VII—VIII** сифинләр үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијинин мәктәб тәчрүбәсиндә сынагдан кечирилмәси илә әлагәдар апарылмыш тәдгигатларын филкин нәтичәләриндән данышды.

Конфрансда хејли мүәллим чыхыш етди. Ашағы Гараиманлы кәнд мәктәбинин мүәллими **Исмајыл Әһмәдов** өз чыхышында бу дәрслијин көһнә дәрсликдән бир сыра фәргли мәзијјәтләрини кәстәрдикдән сонра онун тәртиби принципләри үзәриндә кениш дајанды; о өз тәчрүбәсинә әсасланараг гејд етди ки, синтаксисин тә'лиминдә дедуктив јола нисбәтән индуктив јолдан истифадә етмәк даһа јүксәк нәтичә әлдә етмәјә имкан верир. Тәәсүф ки, бизим дәрсликләр индуктив јолдан истифадәни мәһдудлашдырыр. Һалбуки бу јолла тәртиб олуна дәрслик мүәллимә даһа доғру-дүзкүн истигамәт верәр, тә'лим просесини интенсивләшдирмәкдә мүһүм рол ојнајарды.

И. Әһмәдов сөз бирләшмәләрини вә мүрәккәб чүмләләри кечәркән истифадә етдији схем вә моделләрини нүмунә кәстәрди. О һәмчинин дәрсликдә мөвзуларын јерләшдирилмәси бахымындан чидди ујғунсузлуғ олдуғуну, грамматик мөвзуларын мүәјјән елми ардычылыгыла дүзүлмәдијини, мәсәлән, һәмчинс үзвләрини вә хүсусиләшмәнин јеринин мәгсәдәмүвафиг олмадығыны кәстәрди.

Хыллы кәнд орта мәктәбинин мүәллими **Ханоғлан Мәмәдов** өз мә'рузәсиндә «Фе'ли сифәт тәркиби», «Фе'ли бағлама тәркиби», «Адлыг чүмлә», «Шәхссиз чүмлә», «Хитаб», «Ара сөзләр», «Ара чүмләләр» вә «Чүмләләрини әввәлиндә бәли, јох, хејир сөзләри» кими мөвзуларла әлагәдар верилмиш чалышма мәтнләринин зәиф олдуғуну хүсуси гејд етди һабелә о, миниатүр ишәлара, **VII** сифин үзрә үслуби чалышмалара аз јер верилдијини чидди гүсур сајды.

Нефтчала шәһәр интернат мәктәбинин мүәллими **Ш. Кәримов** өз чыхышында дәрсликдәки практик чалышмаларын аз олдуғуну, синтактик бүтөвлүк тәшкил етмәјән уча дағлар, гоча бағбан, мави дәннә, учгун гајалар вә с. сәчијјәли бирләшмәләрин тә'јини сөз бирләшмәләриндән фәргинин верилмәдијини тәнгид етди.

Гејд едәк ки, чыхыш едәп дикәр јолдашларын көстәрдији кими бу мәсәлә дәрсликдә сөз бирләшмәләринин коммуника- тив аспектдән дүзкүн тәсниф олунамасы илә әлагәдардыр. Тәчрүбә көстәрир ки, һәмин бирләшмәләри елми әдәбијјатда верилдијиндән бир аз фәргли изаһ етмәк синтактик бүтөвлүк тәшкил етмәјән исми бирләшмәләр сырасына аид етмәк ла- зымдыр.

26 Бакы комиссары адына гәсәбә орта мәктәбинин мү- әллими Әли Һүсејнов дәрсликлә иш заманы гаршыја чыхан чәтинликләр вә онлары арадан галдырмаг јоллары барәдә данышды вә көстәрди ки, сөз бирләшмәләринин, елми әдәбиј- јатда олдуғу кими, бурада да мәнтиги бөлкүсүнүн верилмәси мүхтәлиф типли исми вә фе'ли бирләшмәләрин грамматик мә'насынын ајдын дәрк олунамасы илә нәтичәләнир. Ша- кирдләр исми бирләшмәләри фе'ли бирләшмәләрдән елми ша- килдә фәргләндира билмирләр.

Икинчи бир чәтинлик һаггында. Дәрсликдә чүмлә үзвлә- ринин ифадә васитәләринә мүәјјән гәдәр вахт верилмиш, планлашдырмада онлара 6 дәрә сааты ајрылмышдыр. Һал- буки һәмин мөвзулары «Чүмлә үзвләринин ифадә васитә- ләри» ады алтында үмумиләшдирмәк методик чәһәтдән даһа дүзкүн оларды. Онун әвәзиндә програмын тәләбини вә прак- тик еһтијачы нәзәрә алыб мүбтәданын «о», «бу» әвәзликләри илә ифадә васитәләринә хүсуси мөвзу һәср етмәк имканы ја- ранарды.

Голтуг кәнд сәккизиллик мәктәбинин мүәллими Әждәр Әлијев дәрслијин нитг инкишафы илә әлагәдар гүсурлары— бу саһәјә аид чалышмаларын кәмијјәтчә азлығы, онлардан бир чохунун кејфијјәтсизлији, әмәли ишдә бәситлији вә с. барәдә данышды. О, фикрини сүбут етмәк үчүн бә'зи чалыш- малары (29, 30, 56, 83, 121, 123, 141, 149, 152, 170, 172, 186, 235, 237, 242, 248, 256, 260) нүмунә көстәрди.

Бојат мәктәбинин мүәллими Солтан Аббасов әјанилик- дән (шәкил, схем вә чәдвәлләрдән) истифадә едилмәмәсини, үмумиләшдиричи мөвзуларын олмамасыны мүасир дәрслик үчүн чидди гүсур сајды.

Конфрансын сонунда дәрслијин елми редактору Ә. Әфән- дизадә мәрүзәчиләрин тәнгид вә тәклифләрини јүксәк гүјмәтләндириб, дәрслијин јенидән тәкмилләшдирилмәсиндә бунларын нәзәрә алыначағыны гејд етди.

В. ГУРБАНОВ

Иш јолдашларымыз

СӘНӘТИНИН ВУРҒУНУ

Жданов шәһәр орта мәктәбинин дил-әдәбијјат мүәллими Елмира Һачыјева шакирдләрини мүстәгил ишләрини сәмәрә- ли тәшкил етмәк, онларла фәрди иш апармаг, үмумијјәтлә, тә'лим просесини сәмәрәләшдирмәк саһәсиндә зәнкин иш тәч- рүбәсинә маликдир.

Ифадәли охусу вә шифаһи нитги зәиф олан шакирдләрә Елмира мүәллимә элава китаблар охутдурур, онларла фәрди мәшғул олур. Белә шакирдләрә монологлар әзбәрләдир, онла- ры драм дәрнәјинә чәлб едир вә с.

Елмира мүәллимә орфографик сәһвләри чох олан ша- кирдләрә элава олараг һәр күн мүхтәлиф бәдни әдәбијјатдан, гәзетдән, журналдан мүәјјән парчалары бир сәһифә гәчмиш- дә көчүрмәји тапшырыр. Һәр һәфтәнин сонунда белә шакирд- ләрини јазыларына бахыр, фәрди көстәришләр верир. Мүәл- лим өз тәчрүбәсиндән белә бир эпизоду гејд едир:—Дәрс де- дијим V синифдә 33 шакирд охујурду, зәиф шакирдләр чох иди. Чох чәтинлик шакирдим. Илк дәфә јазынын үзүнү кө- чүрмәји бу синифдә тәтбиг етдим. Икинчи ил, јә'ни VI синиф- дә бу үсул өз мүсбәт нәтичәсини көстәрмәјә башлады. Көр- дүм ки, шакирдләр һәр дәфә үзүндә көчүрдүкчә дүзкүн ја- зырлар, јени-јени сөзләрини јазылышына раст кәлирләр; хәт- ләри вә савадлары инкишафа дүрү кедир.

Елмира мүәллимә дәрә дедији IV—VIII синифләрдә кар- точкалардан истифадәјә хүсуси диғгәт јетирир. Һәр шакир- дин журналдакы сыра нөмрасинә әсасән, онун карточкасыны ајрыча зәрфдә сахлајыр. Бу карточкаларда һәр шакирдин спесифик, һәмишә тәкрар олунан сәһвләри өз әксини тапыр. Шакирдләр сәһвләрини тәсһийи мәшғәләләриндә карточкала- ра бахыб өз сәһвләрини көрүр вә мүәллимин көстәриши илә һәмин сәһвләрлә әлагәдар мүәјјән чалышмалар үзәриндә ишләјирләр.

Мүәллим өз дәфтәрчәсиндә адлары вә типик сәһвләри гејд олуан шакирдләрлә јазы тахтасында фәрди мәшгул олур; сонра лазыми грамматик вә орфографик гәјдалары өј-рәнмәләрини, мувафиг чалышманы јеринә јетирмәләрини төв-сијә едир, нәтичәни јохлајыр.

Елмира мүәллимәнин дәрс дедији VIII вә IX синифләрдә бу иш өз мүсбәт нәтичәсини көстәрмишдир. Шакирдләрин әксәријјәтинин хәтләри бир-биринә бәнзәјир. Мүәллимин дедијинә кәрә, һалә онлар V синифдә охујанда мәктәбин педагожи шурасында белә бир гәрар гәбул едилмишдир ки, һәммин синифдә зәиф шакирдләрлә һәртәрәфли иш апарылмасы төв мүсбәт нәтичәсини көстәрмишдир. Елмира мүәллимә јазыр: «Индики IX «а» синфинә үч ил бундан әввәл ики ил бир синифдә галмыш зәиф бир шакирд гәбул олуңду. Онун јазысы сон дәрәчә дөзүлмәз вәзијјәтдә иди. VI, VII, VIII синифләрдә һәммин шакирдлә чох ишләмәли олдум; үзүндәнкөчүрмә јазы иши тапшырдым, хүсуси карточкалар тәртиб едиб, ону ајрыча ишләтдим. Нәтичәдә шакирдин јазысы тәдричән јакшылашды...».

Елмира мүәллимәнин тәртиб етдији белә карточкалардан бир нечәси илә таныш олаг.

КАРТОЧКА 1.

Нөгтәләрин јеринә бурахылмыш һәрфләри артырмагга көчүр.

Сов... халг.. Вә.. һәр шеј.. эзиз вә мүгәд.. тут...

КАРТОЧКА 2.

Ашагыдакы сөзләри һалландыр вә онларда сөз көкүнүн сон самитинин алтындан хәтт чәк.

балыг, көјнәк, үфүг, електрик, механик, кәпәнәк, гајыг.

КАРТОЧКА 3.

Верилмиш сөзләри сәтирдән-сәтрә кечирмәк мүмкүн олан һиссәләрә ајырмагга јаз.

шиддәтли, атасындан, булагын, капиталистләрин, клубун, протокол, профессор, драматург, комбајни, мајак.

Сәһвләрин арадан галдырылмасында лүгәт үзрә имланын әһәмијјәти бөјүкдүр. Елмира мүәллимә бу имла нөвүндән өз дәрсләриндә тез-тез истифада едир. Дәрсин сонуна 6—7 дәгигә галмыш о јазылышы чәтин сөзләрдән (мәсәлән, рә'ј, садәләвһ, фачиә, чаһ-чәләл, мүтәхәссис, мәрһум, мәһрум вә с.) ибарәт лүгәт үзрә имла апарыр; сәһвләрин тәһлилин синифдәчә тәшкил едир.

Мүәллим иш просесиндә ашагыдакы чәһәтә дә мүнтәзәм диггәт јетирир.

Шакирд дәрс данышаркән нитг гүсурларына јол верир, мүәјјән сөзләри дүзкүн тәләффүз етмир, үслуб сәһвләри бурахыр. Белә һалларда дәрһал һәммин сөз вә чүмләләри лөвһәдә јаздырыр. Башга бир шакирд бу сөз вә чүмләни дүзкүн тәләффүз едир, сәһв бурахмыш шакирд исә сөзү вә ја чүмләни дүзәлиш әсасында лөвһәдә јазыр вә охујур. һәммин шакирдә мүәллим тапшырыр ки, нәзәрдә тутулан сөзү евдә үч-дөрд чүмләдә ишләдиб јазсын. Нөвбәти дәрсдә һәммин сөзүн јазылышыны вә тәләффүзүнү шакирдин нә дәрәчәдә мәнимсәдијини јохлајыр.

Мүасир дәрс шакирдин идракы марагыны вә габилитәтин инкишаф етдирмәли, ушаглара дүшүнмәји, мүһакимә јүрүтмәји, өз фикирләрини дәлилләрлә сүбут етмәји өјрәтмәлидир. Шакирдләр биликләрин бир гисмини, хүсусән јухары синифләрдә мүстәгил ахтарышлар апармагга әлдә етмәлидир. Тәдрис просеси о заман мараглы вә сәмәрәли олур ки, шакирдин әгли дә, әли дә ишләсин. Бу дејиләнләрә Елмира мүәллимәнин иш тәчрүбәсиндә тез-тез тәсадүф етмәк мүмкүндүр. О, бә'зи мөвзулары, мәсәлән әдәбијјәтдан «Мейман» повестини кечәркән шакирдләрә тапшырыг верир ки, әсәрдә әсас образларын харичи көрүнүшү тәсвир едилән һиссәләри сечиб бир нечә дәфә охусунлар: тәсвир әсасында гәһрәманын шәклини чәксинләр. Шакирдләрдән әл габилитәти оланлар белә шәкилләри һәвәслә чәкирләр; нөвбәти дәрсдә бунлар нүмајиш етирилик вә мүзакирә олуңур.

Елмира мүәллимәнин јухары синифләрдә шакирдләрә хронологичи чәдвәлләр тәртиб етдирмәси дә јакшы нәтичә верир. Онлар, мәсәлән, М. Ф. Ахундовун һәјәти кечиләркән хронологичи чәдвәли, тәгрибән, ашагыдакы гәјдада һазырлајырлар:

1. 1812 — М. Ф. Ахундов Бөјүк Гафгаз сыра дағларынын чәнуб этәкләриндән бириндә јерләшән сәфалы Шәки шәһәриндә анадан олмушдур.

2 1814—Ахундовун анласи Хамнаја көчүр.
3. 1825 — Анасы илэ јенидэн Шәкија гајыдыр вә Ахунд
Һачы Әләскәрин һимајәсиндә јашајыр.

4. 1832—Кәнчәјә кедир.

5. 1834—Тифлиседә дөвләт дәфтәрханасында шәрг диллә-
ри үзрә мүтәрчим вәзифәсинә габул олуноур вә с.

Елмира мүәллимәнин дәрә дедији V—VII синифләрдә
әдәбијјат фәнни үзрә шакирдләрин дөрд дәфтәри олур: 1)
хронологија, 2) лүгәт, 3) образларын характеристикасы,
4) әдәбијјат нәзәријјәси.

Хронологија дәфтәринә шакирдләр хронологи ардычылы-
лыгга кечирилән јазычы вә шаирләрин һәјат вә јаралычылы-
гы һаггында јыгчам мәлумат јазырлар; һәмни јазычы вә ша-
ирин шәклинн дә дәфтәрин мүвафиг сәһифәсиндә јапышды-
рырлар. Шакирд охудугу материалын јыгчам конспектини
јазыр. һәр дәфә јазылышы чәтин олан бир нечә сөз өјрәнир,
хәтти даһа да көзәлләшир.

Елмира мүәллимәнин дәрә дедији јухары синиф шакирд-
ләри кечилән ән бөјүк әсәрләрдәки әсас образлары ајрыча
бир дәфтәрдә сәчијјәләндириләр. Мәсәлән, «Алданмыш кә-

Мүсбәт сурәтләрин харак-
теристикасы

Јусиф Сәррач ағыллы, тәд-
бирли бир адамдыр. О, илк
күндән рүшвәтхор, надан,
јалтаг вә мүфтәхор вәзир-
ләри сарајдан говур, һәбс
етдирир. Өзүнү халгын
хидмәтчисин һесаб едир.
Өлкәнин һәр тәрәфинә ина-
нылмыш нәзәрәтчиләр көн-
дәрир. Һакимләрә тапшы-
рыр ки, наһаг иш тутма-
сынлар, рүшвәт алмасын-
лар. Јусиф Сәррач шәһәр-
ләри абаллашдырыр, су
чәкдирир, хәстәханалар
ачдырыр, јохсуллара дөв-
ләт анбарындан бугда вер-
дирир вә с.

Мәнфи сурәтләрин харак-
теристикасы

Шаһ Аббас залым, чәллад
бир деспотдур. Өлкәнин
тәрәггисин илә мараглан-
мыш. Һәр күн шәһәрин га-
ла гапысындан адамлар
асдырыр. О, сон дәрәчә
ган ичән олдуғундан дог-
ма әгланларындан бирини
өз әли илә өлдүрмүш, о
биринин көзүнү чыхарт-
дырмышдыр. Оун һаки-
мијјәти илләриндә өлкәдә
өзбашыналыг һәддини аш-
мышдыр вә с.

вакиб» повестиндәки әсас образларын характерләрини тәгри-
бән 104-чү сәһифәдәки кими шәри едирләр.

Бу чүр мүгајисә нәтичәсиндә шакирдләр әсәри даһа дә-
риндән баша дүшүр, ишә јазан заман сурәтләри асанлыгга
сәчијјәләндирирә билирләр.

Елмира мүәллимә дәрә дедији бүтүн синифләрдә өз ша-
кирдләринә програм материалындан әләвә, тәхминән, 20-
дән чох шәр, 10-а гәдәр монолог әзбәрләди; онлары бу ишә
чәлб едәркән, әлбәттә, һәвәсләндирирмәни әсас тутур.

Мәлумдур ки, програмда М. Ә. Сабирин тазијанәләринә
вә бәһри-тәвилләринә вахт верилмир. Лакин мүәллим, әләвә
мәшгәлә һесабына да олса, бунлардан бир нечәсини шакирд-
ләрә әзбәрләди.

IV—VIII синифләрдә шакирдләрин јазыларындакы
сәһвләр үзәриндәки ишин карточкалар васитәсилә апарыл-
масы сәһәсиндә дә Елмира Һачыјева сәмәрәли нәтичәләр
әлдә едир. О, шакирдләрдә дүзкүн јазы вә зәһини ишт вәр-
дишләри јаратмаг үчүн сөзләри чанлы халг дили илә мүгаји-
сәдә өјрәди: бу мәгсәдлә ики чүр карточка тәтбиғ едир.
Сәһвләр үзәриндә иш заманы карточкалар пәјланыр. Һәр
шакирд өз карточкасында «нечә јазмышам», «нечә јазылма-
лыдыр» принципи әсасында сәһвләр үзәриндә ишләјир. Икин-
чи карточка үч һиссәдән ибарәт олур: «Јерли шивәдә нечә
тәләффүз олуноур?», «Мән нечә ифадә едирәм?», «Әдәби дили-
миздә нечә ишләнир?»

Һәр ики карточкада ајры-ајры шакирдләрин чох тәкрәр
сдилән сәһвләрини мүәллим өз дәфтәрчәсиндә гејд едир вә
онларла мүнтәзәм сурәтдә иш апарыр.

Елмира Һачыјева һәлә кәнчдир. О, үрәкдән вурулдугу
мүәллимлик сәнәтинин инди сәккизинчи илини јашајыр. Ел-
мира мүәллимә өз педагожи усталығыны артырмаға кетдик-
чә даһа бөјүк еһтијач һисс едир. Биз инанырыг ки, һәјатын
тәләбиндән доган бу еһтијач ону кәнч нәслин тәлим-тәрби-
јәси сәһәсиндә даһа бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанмаға руһ-
ландырачаг, нечә дејәрләр, ел ичиндә данма башыуча, үзүг
едәчәкдир.

Әһмәд ГӘРИБОВ.

Азәрб. ММТИ-нин методисти.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал. Јени гијмет «Нормалары»на эсасэн, шакирдлэрин өјрэдичи жазылары да гијметлэндирилмэли вэ гијметлэр синиф журналына көчүрүлмэлidir. Мэкэр бу мүэллимлэрин ишини икигат агырлашдырмырмы? Ахы биз мүэллимлэр өјрэдичи жазылардан тез-тез истифаде едирик; онларын һамысыны жохлајыб гијметлэндирмэје вахтымыз чатмыр. Сиз бу мәсәләје нечэ бахырсыныз?

А. Зүлфүгаров—Шаһбуз рајону

Чаваб. Јени «Нормалар»да бүтүн өјрэдичи жазылары дежил, јалныз ири һәчмлилэри гијметлэндирмэк тәләби ирәли сүрүлмүшдүр. Бураја башлыча олараг, ифаде вэ инша жазылар анд едилir. Јохлама имлаларын һәчминә ујғун кәлән өјрэдичи имлалары да (ади имла, лүгәт үзрә имла, сәрбәст имла) гијметлэндирмэк вачибдир. Дүкәр өјрэдичи жазылар үчүн мүвафиг критеријалар мүәјјәнләшдирилмәдијинә көрә «Нормалар»да онларын гијметлэндирилмәси тәләби гаршыја гојулмамышдыр. Јарадичи имла, сечмә имла, миниатүр иншалар вэ с. буна мисал ола биләр. Ади өјрэдичи (хәбәрдарлыгылы вэ ја изаһлы) имла вэ сәрбәст имла она көрә гијметлэндирилir ки, онлар тәхмин и һәчминә көрә жохлама имлалара ујғун кәлир. Буларда да, тәхминән, бир дәрә сааты сәрф олунур. Белә имлалардан жохлама имлалара апарылан мөшг кими истифаде едилir. Өјрэдичи ифаде вэ иншаларын да һәчми ејни төвлү жохлама жазылардан эсаслы сурәтдә фәргләймир. Бу дә һәчмин өјрэдичи жазыларын гијметлэндирилмәсиндә дә, тәхминән, ејни критеријалара эсасланмағы тәләб едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, өјрэдичи имла вэ ифадедә сәһвләрә даир әввәлчәдән хәбәрдарлыг едилмишсә вэ сәһвләр шакирд тәрәфиндән тәсһиһ олунмушса, белә һалда һәмин жазыларын гијметлэндирилмәсинә даһа чидди тәләбкарлыг көстәрилir: мәсәлән, «5», «4» гијметләр эсасән, сәһвсиз

жазылара верилir. Нәзәрә алынмалыдыр ки, бу дежиләнләр мәтһи шакирдләрә билаваситә «тәгдим олунан» (дәрслик вәсәтәсилә) өјрэдичи ифадедәләрә аиддир. Шакирдләр әввәлчә һәмин ифадедәләрин мәтһи илә әјани шәкилдә таныш олур, јази ишини јерини јетирдикдән сонра дәрслији јенидән ачыб мәтһи үзрә өз жазысыны жохлајыр вә мүвафиг дүзәлишләр апарырлар.

Тамамилә мүстәгил јеринә јетирилән јази ишләрини (ифаде вэ иншалары) исә мүәллим жохлама жазылар үчүн мүәјјән едилмиш нормалар үзрә гијметлэндирмәлидир.

«Нормалар»да мәсләһәт көрүлмүшдүр ки, гејд етдијимиз илк өјрэдичи жазылары (һәр синифдә 1 вэ ја 2 жазыны) жохламагла кифајәтләниб гијметлэндирмәје биләр.

Ири һәчмли бүтүн өјрэдичи жазылары хүсуси дәфтәрдә (өјрэдичи жазылар дәфтәриндә) апармаг мәсләһәт көрүлүр вә јекун гијметлэрин верилмәсиндә онлар да мүвафиг дәрәчәдә нәзәрә алыныр. Бу барәдә «Нормалар»ын 5-чи бөлмәсиндә верилмиш тәлиматы эсас тутмаг лазымдыр.

Бәс дикәр өјрэдичи жазыларын жохламанасына нечә јанашылмалыдыр? һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, јази ишләринин жохламанасы илә гијметлэндирилмәси ејни шеј дежил. Әлбәттә, гијметлэндирмәк үчүн жохламаг лазымдыр, лакин жохламаг јалныз гијметлэндирмәк мәгсәдини күдмәклә мәһдудлашмыр. Буна көрә мүәллим дикәр өјрэдичи жазыларда да Азәрбајчан дилиндән чалышмалар системинин үзви бир һиссәси кими јанашмалы вә онларын да вахташыры жохламанасы гајғысына галмалыдыр. Бурада нәзәрә алмамаг олмаз ки, һәмин чалышмаларын о чүмләдән өјрэдичи жазыларын чоху синифдәчә коллектив олараг жохланылыр вэ сәһвләр, эсасән, тәсһиһ едилir. Әкәр белә жазыларда сәһвлэрин 70, 80 фәизи синифдә апарылан иш заманы арадан галдырыларса, сонрадан онларын һамысыны мүәллимин диггәтлә жохлајыб тәсһиһ етмәсинә еһтијач галмыр (зәиф шакирдлэрин жазылары мүтләг диггәтлә жохламаналы, галанларынынки исә нәзәрдән кечирилмәлидир).

Суал. «Нормалар»да «Ифаде вэ иншанын гијметлэндирилмәси» бөлмәсиндә көстәрилir ки, ифаде вэ инша жазылар ики гијмет верилir: «һәр ики гијмет Азәрбајчан дили фәнни үзрә гијметләр сырасына дахил едилir. Лакин јази иши шакирдлэрин әдәби билијини жохламаг

мәгсәдини дашыдыгда эввәлинчи гижмәт әдәбијјата аид едилир». Бу кәстәриши нечә баша дүшмәк лазымдыр? Бурадан нәтичә чыхармаг олармы ки, IX синифдә иншанын савадына верилән гижмәт Азәрбајчан дили фәннинә аид едилмәлидир.

Л. Мәммәдова—Бақы

Чаваб. һәр шејдән эввәл нәзәрә алынмалыдыр ки, јени «Нормалар» IV—VIII синифләрдә Азәрбајчан дилиндән биллик, бачарыг вә вәрдишләрин јохланылмасы критеријаларыны әсас тутур. Одур ки, һәмин «Нормалар»да IX—X синифләр үзрә јазыларын гижмәтләндирилмәси һаггында, бир нөв, әләвә кәстәришләр верилир. Ифадә вә инша јазыларә верилән һәр ики гижмәтин «Азәрбајчан дили фәнни үзрә гижмәтләр сырасына дахил едилмәси» һаггындакы кәстәришләрдән мәгсәд будур ки, мүәллим IV—VIII синифләрдә, апарылан ифадә вә иншаларын мәһз Азәрбајчан дили илә әлағәдар олдуғуну, јәни шакирдләрин рабитәли нитгини инкишаф етдирмәк мәгсәдини күддүјүнү нәзәрә алсын; мәзмуну—әдәбијјата, савады дилә аид етмәсин. Әлбәттә, һәмин синифләрдә әдәбијјат дәрсләриндә дә нитг инкишафына аид ишләр апарылыр; бу мәгсәд үчүн ајрылмыш саатларын бир гисми инша јазыларә сәрф едилир. Лакин нәзәрә алынмалыдыр ки, әдәбијјатдан апарылан иншалар өз мөвзусуна көрә Азәрбајчан дили үзрә иншалардан фәргләнир. Белә ки, Азәрбајчан дилинә аид иншаларда, мөвзудан асылы олмајараг, шакирдләрин мәһз Азәрбајчан дилинә аид бачарыг вә вәрдишләрини: а) рабитәли нитг вә б) дүзкүн јазы вәрдишини инкишаф етдирмәк, јахуд јохламаг мәгсәди гаршыја гојулур. Нәтичә етибарилә рүблүкләрдә шакирдләрә бир јекун гижмәти верилир. VI—VIII синифләрдә Азәрбајчан дилиндән апарылан имтаһан јазыларына (ифадә вә иншаларә) бир үмуми гижмәт верилмәси дә мәһз бу тәләбдән ирәли кәлир; мүәллим јазынын мәзмунуну вә савадына дүшән гижмәтләрә ваһид бир гижмәт шәклиндә үмумиләшдирир.

Әдәбијјат үзрә апарылан иншаларда исә мөвзу әдәбијјатла бағлы олур, шакирдин мәһз әдәбијјатдан билијини—әдәби әсәри, әдәби һадисәләри шакирдләрин нә дәрәчәдә баша дүшдүјүнү јохламаг мәгсәди гаршыја гојулур. Одур ки, белә иншаларда эввәлинчи гижмәт әдәбијјата аид едилир. Икинчи гижмәт исә Азәрбајчан дилинин һесабына чыхылыр. Елә буна

көрә тәсадүфи дејил ки, әдәбијјатла әлағәдар инша јазыларын апарылмасында Азәрбајчан дилиндән рабитәли нитгини инкишафына ајрылмыш саатлардан да истифадә едилир; мәсәлән, иншаја сәрф едилән үч дәрә саатынын бир вә ја икисин Азәрбајчан дили үзрә рабитәли нитгини инкишафына ајрылмыш саатларын һесабына планлашдырылыр.

Дәрсликләрдән ајдын олур ки, IV—VIII синифләрдә әдәбијјатдан апарылан иншанын икинчи гижмәти јекун гижмәтләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндә Азәрбајчан дилинә аид едилмәлидир. Нәзәрә алынмалыдыр ки, бу мәсәләни гижмәтләрин (иншанын мәзмуну вә савадына верилән гижмәтләрин) синиф журналында һансы сәһифәдә («Әдәбијјат», «Азәрбајчан дили») јазылмасы мәсәләси илә гаршылашдырмаг олмаз. Һәр ики фәнни ејни мүәллим апардығы үчүн о, јахшы билир ки, «Әдәбијјат» сәһифәсиндә гижмәтләрдән икинчиси јекун гижмәтләрин мүәјјәнләшдирилмәси дөврүндә шакирдин Азәрбајчан дилиндән гижмәтләрә сырасында һесаба алынмалыдыр.

Бәс IX, X синифләрдә иншаларә верилән икинчи гижмәтләрә мүнәсибәт нечә олмалыдыр? IX—X синифләрдә иншалар әдәтән, әдәбијјат үзрә апарылыр. Одур ки, һәмин јазыларә верилән ики гижмәтдән биринчисини һәмишә әдәбијјата аид олдуғу шүбһәсиздир. Икинчи гижмәт исә биләваситә јазы гәјдалары вә грамматика илә бағлы олдуғуна көрә, ајдын мәсәләдир ки, Азәрбајчан дилинә аид едилмәлидир. IX синифдә бу фәннә ајрыча саат верилир вә синиф журналында хүсуси сәһифә ајрылыр. Бурада, һәтта имкан вар ки, мүәллим Азәрбајчан дилинә верилмиш саатларын бир гисмини рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрә ајырмагла иншаларын апарылмасына сәрф етсин. X синифдә исә буна имкан јохдур. Бундан асылы олмајараг һәр ики синифдә иншаларә верилән гижмәтләрин икинчиси Азәрбајчан дилинә аид едилмәлидир; белә ки, IX синифдә һәмин гижмәт Азәрбајчан дили фәнни илә әлағәләндирилмәли, X синифдә исә үмумиләшдириләрәк јекун гижмәтләрә чәдвәлиндә Азәрбајчан дили үзрә гижмәт кими (савада верилән гижмәт кими) рәсмиләшдирилмәлидир. Һәр ики синифдә иншанын гижмәтләрини кәсир хәтти илә журналә көчүрмәк мәсләһәт көрүлүр.

Һәмин синифләрдә шакирдләрә Азәрбајчан дилиндән рүблүк дејил, јарымиллик гижмәтләр верилмәлидир.

ә. әфәндизадә.

Сизин ытаб рэфиниз

Р. Мустафаева. ЭДЭБИЈАТ ДЭРСЛЭРИНДЭ
В. И. ЛЕНИН ОБРАЗЫНЫН ӨЈРЭДИЛМЭСИ.
«Маариф», 1976.

«Маариф» нэширјаты педагожи емлэр намизэди Р. Мустафаеванын «Эдэбијат дэрслериндэ В. И. Ленин образынын өјрэдилмэси» адлы методик ытабчасыны чапдан бурахмышдыр. ытабчада актуал бир мәсэлэдэн — IV—X синифлэрдэ В. И. Ленин образынын өјрэдилмэсиндэн бэһс едилди.

Мүэллиф, јени програма әсасэн, IV—X синифлэрин эдэбијат дэрслериндэ бөјүк рэһбэр вэ мүэллимимиз В. И. Ленинни унутулмаз образыны шакирдлэрэ өјрэтмэјин јолларыннан данышмыш, бу ишдэ мүвәффәгијјэт газанмаг үчүн әлдэ олан имканлардан истифаде етмэк үсулларыннан сөһбэт ачмышдыр.

Мәктәбиллэрэ В. И. Ленинни һәјат вэ фәалијјетини, өлмәз образыны өјрэтмэјин системиндэн бэһс еден мүэллиф һаглы олараг, I синифдэн X синифдәк ана дили вэ эдэбијат дэрслэри васитәсилә мәктәбиллэри рэһбэрин һәјат вэ фәалијјети нүмунәсиндэ тәрбијә етмэк мәсәлэлэрини дә шәрһ етмишди.

ытабчада програм вэ дэрсликлэрин вердији имканлар мөвзу бахымындан нәзәрден кечирилмиш, тәһлил едилмиш, ајры-ајры әсәрлэрин тәдриси үсуллары келиш ишыландырылмышдыр.

Мүэллиф өјрэдилмәси нәзәрде тутулан әсәрлэрин тәдриси јолларындан бэһс едеркән, истифаде олуна биләчәк әјани васитәлэри, һәјата кечирилмәси мәсләһәт көр лән синифдәнхарич ишлэри дә көстөрмәји унутмаммышдыр.

Шакирдлэрэ Ленин образыны даһа дәриндән өјрэтмәк, мәктәбиллэрин рэһбэрин нүмунәсиндэ тәрбијә етмәк ичиндэ јени, даһа сәмәрәли јоллар ахтаран мүэллиф, апардыгы экспериментлэрдән белә нәтичәгә калмышдыр ки, Ленин мөвзусунда програм материалы синифдәнхарич тәдбирлэрдән сонра тәдрис едилдикдә, һәммин материал шакирдлэр тәрәфиндән даһа шүүрлу вэ мөһкәм мәнимсәнгилди.

VII—IX синифлэрдә Ленин образынын өјрэдилмәсинә аид конкрет бир әсәр тәдрис едилди. Шакирдлэрин бу вачиб мөвзудан ајры дүшмәмәлэри үчүн мүэллиф һәммин синифлэрдә програм материалларынын вердији имканлары арашдырышып, мараглы нәтичәлэр әлдә етмишди.

ытабчада X синифдә Ленин образынын өјрэдилмәси мәсәлэлэриндән даһа келиш бэһс едилмиш, һәм дэрс, һәм дә синифдәнхарич

ишлэр васитәсилә көрүлчәк тәдбирлэрин форма вэ јоллары көстөрилмишди.

Мүэллиф Иличин образыны шакирдлэрэ өјрэтмәк мәсәлэлэриндән данышаркән, Ленин мөвзусунда јазылан ишә јазыларын әһмијјетини дә көстөрмиш, ајры-ајры башлыглар алтында јазылачак ишшаларын планыны, шакирд јазыларындан нүмунәлэр вермәји дә лазым билмишди.

Ш. Микајылов. «IV—X СНИФИЛЭРДЭ ЭДЭБИЈАТ НЭЗЭРИЈЈЭСИ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ӨЈРЭДИЛМЭСИНЭ ДАИР». «Маариф», 1976.

Мүэллимлэрэ методик көмәк мәгсәди илә јазылмыш бу вәсант орта мәктәбдә эдэбијат тәдрисини чох мүнүм бәр сәһәсинә һәср едилмишди. ытабда эдэбијат нәзәријјәсиндән орта мәктәбдә шакирдлэрэ өјрэдилмәси зәрури олан анлајышлар һаггында јыгчам сөһбәт ачылыр.

Методик вәсантин «Бәдин эдэбијат һаггында мәлүматын верилмәси» адланан биринчи бөлмәсиндә образлылыг, һәјат һадисәлэрини образлы ишәһасы изаһ олунур; эдэбијатын инчәсәнәт нөвлэриндән бири олмасы, ону инчәсәнәтин башга нөвлэриндән фәргләнديرән чәһәтлэр һаггында мәлүмат верилир вэ онлары шакирдлэрэ өјрэтмәјин методик јоллары көстөрилир.

«Шифаһи вэ јазылы эдэбијат һаггында мәлүматын верилмәси» адлы бөлмәдә шифаһи халг јарадычылыгы хүсусијјәтлэрини өјрәдилмәси јолларындан данышылыр, аталар сөзү вэ тапмачалар, һагыл, дастан, лирик фольклор нүмунәлэри үзәриндә тәһлил иши апарылыр. онлардан һәр бирини специфик чәһәтлэри шакирдлэрин мүстәгил ишини нәтичәси кими үмумиләшдирилир.

«Нәзм анлајышынын верилмәси» адлы һиссәдә ше'ри нәсрдән фәргләнديرән әсас чәһәтлэр (өлчү, гафијә, бөлкү вэ с.) һаггында данышылыр, Азәрбајчан эдэбијатында ишләнән ше'р вәзнлэри вэ нәзм шәкиллэрини өјрәдилмәсинә даир методик мұлаһизәлэр сөјләнйлир, програм материаллары үзәриндә практик ишә даир нүмунәлэр көстөрилир.

ытабчада сонунчу бөлмә бәдин тәсвир вэ ифаде васитәлэри үзәриндә ишә һәср едилмишди. Бу бөлмәдә епитет, тәшбей, истинаре кими тәсвир васитәлэрини хүсусијјәтлэриндән, әмәлә кәлмә јолларындан данышылыр, әсәрин идејасы илә баглылыгы гејд едилди.

Үмумијјәтлә, бу вәсант һәр бир эдэбијат мүэллимин үчүн лазымлы вэ фәјдалыдыр.

А. Бабајев. IX СНИФДЭ ЭДЭБИЈАТ ДЭРСЛЭРИ.
«Маариф», 1976.

IX синифин «Эдэбијат» вэ «Эдэбијат мүнтәхәбаты» дэрсликлэринә методик рэһбәрлик олан һәммин вәсант мүэллимлэрә конкрет вэ әмәли көмәк мәгсәдилә јазылмышдыр.

Мүәллиф мүәллимләрини ишини јунқулләшдирмәк мәгсәдилә габагчыл тәчрүбәјә әсаһанарағ програм үзрә тәдрис олуһан бүтүн әдәби материалларын бөлкүсүнү вә планлашдырылмасыны вермишдир. Әлбәттә, һәмин бөлкүјә вә планлашдырмаја һазыр ресепт вә еһкам кими баһмағ олмаз. Мүәллимләр өз иш тәчрүбәләрини, шакирдләриниһан биллик сәвијјәсини һәзәрә аларағ онлардән (бөлкү вә планлашдырмадан) јарадычы шәкилдә, лазым кәләрсә, мүвафиг дә јишикликләрлә истифадә едә биләр.

Мүәллиф ајры-ајры монографик мөвзулары јалһыз сырғ методик ишләмә вә дәрслијә методик рәһбәрлик баһымындан дејил, һәм дә елми-методик чәһәтдән мүкәммәл ишләмишдир. Бу баһымдан хүсусилә «М. Ф. Ахундов», «Н. Вәзиров», «М. Ә. Сабир», «Ә. һағвердијев», «Н. Нәриманов» мөвзулары диггәти даһа чоһ чәлб едир.

Методик вәсаитдә мүәллиф «Әдәбијјат» дәрслијиндә кетмиш бә'зи елми вә методик гүсурлары кәстәрмәклә дә мүәллимләрә емәли көмәк кәстәрмәјә чалышмышдыр. Мәсәлән, Н. Вәзировун «Ев тәрбијәсиниһан бир шәкли» пјесиндә Бајрамәли бәј образы, драматургун илк комедијаларында кәндли сурәтләри вә «Мүсибәти-Фәһрәддин» фаһиәси һағгында дәрсликдә верилмиш бә'зи сәһв һөкмләр јени тәдгигәт әсәрләринә истиһад едиләрәк елми чәһәтдән дәгигләшдирилмишдир. Јаһуд, Ч. Мәммәдгулузадәһан һәјат вә јарадычылығына аид верилмиш монографик очерк методик чәһәтдән һөһсанлы әлдуғу үчүн мүәллимләрә дүзкүн истиһамәт верилмишдир вә с.

Мүәллиф мүәллимләрә көмәк мәгсәдилә ајры-ајры мөвзулары тәдриси илә әлағәдар синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәһар тәдбирләр, һабелә јоһлама иһшалар һағгында лазыми мәсләһәтләр вермишдир.

Методик вәсаитиһан дили ајдын, сәлис вә охуһағлыдыр.

Әдәбијјат тарихи курсумузун әһ мүрәккәб вә һәһмчә әһ бөјүн һиссәсини (програм үзрә онун тәдрисинә 140 саат ваһт-верилир) тәшкил едән XIX вә XX әһрләр дөврүнү јүксәк елми-методик сәвијјәдә тәдрис етмәк иһиндә һәмин вәсаит әдәбијјат мүәллимләримизә көзәл һәдијјәдир.

Редаксија һәјәти: Ә. Әфәндизадә (редактор), А. Бабајев (редактор мүавини), А. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, З. Сәмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. А. Микајылов.

Техники редактору Јусиф Әлијев.

Чапа имзаланмыш 21/III-1977-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84 \frac{1}{16} = 3,5$ кағыз вәрәғи, 6,61 чап вәрәғи.

ФГ 03556.

Сифариш 64.

Тиражы 13465

Редаксијаһаныһан үһваны: Бақы, Низами күчәси 58 Телефон 93-55-82

Бақы, «Коммунист» нәшријјатыһаныһан мәтбәәси.